

Historical Developments of Natanz City Based on the Written Sources and Architectural Evidence

Seyedeh Sara Mohammadi¹ & Hassan Karimian² & Mohsen Javeri³
(53-81)

Abstract

As it appears from historical texts, the favourable bioclimatic conditions of the Natanz region and its location in the communication network of Iran's central plateau, have provided the ground for the formation of numerous settlements, as well as diverse and yet valuable architectural works. Presence of pre-Islamic ancient sites (Such as Arisman ancient site, fire temple, castle, karezes) and also monuments from the Islamic era in Natanz (Such as Juma Mosque, Sheikh Abdul Samad Complex and collections of public, commercial and residential monuments), have turned this city into one of the most valuable ancient settlements in the country; highlighting the importance of the region from prehistoric up to the present century. According to published sources, Natanz's socio-political developments in early-Islamic centuries were influenced by the changes that occurred in the cities of Isfahan and Kashan. Also, the brilliant effects of the historical monuments of Kashan and Isfahan cities have caused the neglect of the monuments of the city of Natanz by tourists and historians of different periods. Neglect that has also affected archaeological, urban, architectural and historical research.

The authors have tried to determine the evolution of the city of Natanz, relying on the written sources, in order to identify the factors and events that have influenced the formation and development of this city. Results of the present study revealed that the construction history of this city can be traced back to the Sasanian Empire. Moreover, it became clear that Natanz's location on the communication network of Iran's central plateau and It has been one of the centers of caravans crossing and trade and the Central Plateau of Iran, and also its geographical location, environmental conditions and the special defensive function of the natanz city Its importance in different historical periods, especially the Ilkhanid and Safavid periods it has figured.

Keywords: Historical developments, Natanz, historical texts, architectural evidence.

Received: 31, August, 2020; Accepted: 20, June, 2022

doi
10.22059/jarcs.2020.308552.142916
Print ISSN: 2676-4288 - Online ISSN: 2251-9297
<https://jarcs.ut.ac.ir>

1. Ph.D. Candidate in Islamic Archeology, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran.

2. Corresponding Author Email: hkarimi@ut.ac.ir

Professor, Department of Archeology, University of Tehran, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor, Department of Archeology, University of Kashan, Kashan, Iran

Introduction:

Architectural works and human settlements are born in nature and they evolve over time. The Central Plateau of Iran contains many traces of civilization, each of which was the habitat of a group of human communities in ancient periods. Among these, famous cities have emerged that have played an irreplaceable role in the history and civilization of this land. Despite the large number of ancient cities in Iran, research related to their history and developments is very limited. Surprisingly, even the historical fabric of ancient cities, where life is still alive, is being destroyed by negligence by researchers. Natanz is one of the most famous cities that has played a key role in the historical developments of the Central Plateau of Iran. As it appears from historical texts, the favourable bioclimatic conditions of the Natanz region and its location in the communication network of Iran's central plateau, have provided the ground for the formation of numerous settlements, as well as diverse and yet valuable architectural works (Yaghoubi, 1969:275 ; Hamavi, 1994:287.8 ; Samani, 1965: 564 ; Honarfar, 2008:8 ; Razmara, 1953:501). Presence of pre-Islamic ancient sites (Such as Arisman ancient site (Fig. 8), fire temple, castle, canals) and also monuments from the Islamic era in Natanz (Such as Juma Mosque, Sheikh Abdul Samad Complex and collections of public, commercial and residential monuments), have turned this city into one of the most valuable ancient settlements in the country. The advent of Islam caused many physical changes in the structure of the cities transferred from the Sassanid to the Islamic era. According to historical sources, the political situation and social developments in Natanz in the first centuries of Islam were affected by the changes in Isfahan and Kashan. However, in the early Mongol period, due to its geographical location, this region was partially protected against the raids and destruction and even it has been considered especially in the time of Holako and valuable architectural works and architectural decorations (Juma Mosque, Monastery and the tomb of Sheikh Abdul Samad) have remained from that period (Jami, 1987:428 ; Kashani Natanzi, 1946:17).

During the Safavid period, Natanz became an independent province and its rulers were appointed directly from the capital. The Safavid kings paid special attention to this region and they turned Natanz into a summer capital by building two palaces on both sides of this city and made it their special province (Chardin, 1994:742 ; Qomi, 2004:65). Despite the importance of this city from the Ilkhanid period to the present day and the relative health of its architectural spaces, no archaeological research has been done so far to clarify its spatial organization and social structure in the mentioned periods. In this regard, questions about the process of formation and development of the city in the Islamic era can be asked. The research tries to answer the questions. The study of the past architectural and urban spaces plays an important role in understanding the political, administrative, social, economic and cultural structure of the societies establishing them. As mentioned before, despite the importance of the city of Natanz from pre-Islamic era to the end of the Pahlavi period, there is very little archaeological information for specifying the evolution of the city's spaces during the Islamic period. Therefore, it is necessary to study the developments of this city based on the archeological evidence and historical documents. Obviously, these studies can be referred as a context for planning related to the preservation and revival of the historical fabric of the city. Undoubtedly, consideration of the capabilities of Natanz will increase tourism usage, establishing research bases and introducing the cultural milestones of this historic city of Iran. The main purpose of the research that the results have been mentioned in the present article, was to study the developments of the spaces of the city of Natanz during the Islamic era. In fulfilling this goal, other secondary goals were achieved that studying the geographical and historical contexts of the formation and development of Natanz city, investigating the defense facilities and communication network in order to achieve the research goals regarding the effective factors and events in trend of shaping and development of Natanz and it tried to answer all questions. In order to answer the research question and to achieve its goals in the first stage, it was tried to collect all written sources and historical, geographical texts, travelogues, conquests, endowments, inscriptions in the studied works

and information about the research and historical background of the region. Next the historical monuments data in the historical context of the city were collected and registered in special forms in a systematic way. Then the collected data were entered in related software (such as SPSS-GIS) for performing analysis. In field studies, two methods of remote measurement and field survey (selective) were used and the required cultural materials were collected by non-probable sampling method. The results of the studies mentioned in this paper showed that the specific geographical and climatic location of the city of Natanz has played a key role in shaping and sustaining its life. In Iranian cities, construction of defensive fortifications and castles has been considered as one of the main infrastructures in the construction and establishing the security of city residents. Although the city of Natanz was surrounded by the Karkas and Siah Kuh mountains, construction of these fortifications was not necessary, however, during the Sassanid era, defense fortifications were built on one of the Karkas Mountains, which is mentioned in the texts as a fortress and castle that had been used in historical times as a castle and a place of government treasuries. At that period, other castle (Baghbad Castle) was constructed in Afoshteh neighborhood, which was used until the Qajar period. In addition, in the Safavid period, another castle called Koohab Castle was constructed near Shah Abbas Garden which was only used to protect the Shah harem. According to the texts of the third century AH, Natanz was one of the important resorts of Rey-Isfahan main road. During the Seljuk period, with the importance of Isfahan as the capital city, the role of the Isfahan-Kashan road through Natanz as transportation route was increased, but the importance of Natanz road was almost lost during the Ilkhanid period due to the diminishing attention of the Ilkhanids to the city of Isfahan. In the Safavid period and re-election Isfahan as the capital city, the transportation and connective route through Natanz became very important and attracted many tourists to this city. According to the historical sources and the studied archaeological evidence, there is no doubt that the time of formation and the history of settlement in the city of Natanz can be related to the Sassanid period. As mentioned, in the historical periods, Natanz was an independent province, but based on the architectural evidence presented in this paper, the eighth century AH was the period of the migration of religious scholars (because of safety of Natanz before attacks and destruction) and the construction of valuable architectural works that can be considered the first time of its prosperity in the Islamic era. In the Safavid period Natanz was considered by the kings due to its pleasant climate and suitable hunting places and was used as the special province of Shah Abbas and other Safavid kings. Several buildings were constructed in this region by the order of the Safavid kings. In Qajar period, due to the fact that Natanz was annexed to Kashan, the importance of that city was reduced and it was relatively isolated.

تحولات تاریخی شهر نطنز با اتکا به منابع مکتوب و شواهد معماری

سیده سارا محمدی

دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران.

حسن کریمیان^۱

استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران، تهران، ایران

محسن جاوری

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه کاشان، کاشان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۰

علمی - پژوهشی

چکیده

آن‌گونه که از متون تاریخی برمی‌آید، شرایط مطلوب زیست اقلیمی منطقه نطنز، جایگاه آن در شبکه ارتباطی جنوب به فلات مرکزی و به‌ویژه دو شهر استراتژیک کاشان و اصفهان که یکی از منزلگاه‌های مهم شاهراه ری - اصفهان بوده و زمینه‌ی شکل‌یابی استقرارگاه‌های متعدد و آثار معماری متنوع و ارزشمندی را فراهم آورده است. وجود محوطه‌های باستانی پیش از اسلام (نظیر سایت باستانی اریسمان، آتشکده، قلعه، کاریزها) و آثار ادوار اسلامی در عرصه شهر (مانند مسجد جمعه، مجموعه شیخ عبدالصمد و مجموعه‌هایی از بناهای تاریخی عام‌المنفعه، تجاری و مسکونی)، همچنین وجود منازل و اقامتگاه‌های متعدد (نظیر کاروانسراهای کوهاب، غفاری، علی‌اکبر و باراندازهای متعدد در بازار مرکزی شهر)، ضمن آنکه بر استمرار اهمیت این منطقه و شهر نطنز از ادوار پیش از تاریخ تا قرن حاضر حکایت دارد، این شهر را به یکی از ارزشمندترین استقرارگاه‌های باستانی کشور تبدیل کرده است. آن‌چنانکه منابع مکتوب حکایت دارند، تحولات سیاسی اجتماعی نطنز در سده‌های نخستین اسلامی از دگرگونی‌های اصفهان و کاشان متأثر می‌گشت. همچنین، جلوه‌های درخشان آثار تاریخی شهرهای کاشان و اصفهان موجب غفلت جهانگردان و مورخان دوره‌های مختلف از آثار شهر نطنز شده است. غفلتی که پژوهش‌های باستان‌شناسی، شهرسازی، معماری و تاریخی را نیز متأثر از خود ساخته است. نگارندگان تلاش نمودند با اتکا به منابع مکتوب، روند تحولات شهر را مشخص و به این پرسش پاسخ گویند که چه عوامل و رویدادهایی در روند شکل‌یابی و توسعه شهر نطنز ایفای نقش نمودند؟ در نتیجه پژوهش حاضر مشخص گردید که سابقه احداث این شهر را می‌توان به عصر ساسانیان برگرداند. بعلاوه معلوم گشت که قرارگیری در شاهراه ارتباطی و یکی از مراکز عبور و تلاقی کاروان‌ها و دادوستد فلات مرکزی ایران بوده و همچنین شرایط طبیعی و موقعیت تدافعی ویژه شهر نطنز، اهمیت آن در ادوار مختلف تاریخی و به‌ویژه دوره ایلخانی و صفوی را رقم زده است.

واژه‌های کلیدی: تحولات تاریخی، نطنز، متون تاریخی، شواهد معماری.

۱. مقدمه

قرار گرفتن در مجاورت کویر مرکزی ایران و برخورداری از آب و هوای مطلوب^۱ و نیز وجود شاهراه‌های ارتباطی^۲ سبب گشته تا شهر باستانی نطنز^۳ در تحولات تاریخی فلات مرکزی ایران به نحوی مؤثر ایفای نقش نماید. علیرغم این اهمیت در تحولات تاریخی فلات مرکزی کشور، مطالعات مرتبط با تحولات تاریخی مؤثر بر شکل‌یابی و توسعه فضاهای آن بسیار اندک است. بدین سبب نگارندگان بر آن شدند تا ضمن جمع‌آوری اطلاعات منابع مکتوب، سیر تحول تاریخی شهر در دوره اسلامی را مورد مطالعه قرار دهند. در واقع، پژوهشی که نتایج آن در نوشتار حاضر ارائه می‌گردد در پی پاسخ به این پرسش بود که سابقه سکونت در شهر نطنز به چه زمانی برمی‌گردد و چه عوامل و رویدادهایی بر شکل‌یابی و توسعه این شهر اثر گذار بوده‌اند؟ فرض گردید که توپوگرافی و اقلیم منطقه نطنز در تحولات شهر نطنز، شبکه ارتباطی و تأسیسات دفاعی آن نقش مؤثری داشته است. در این راستا، اطلاعات منتج از متون تاریخی تحت چهار عنوان اقلیم و جغرافیا، شبکه‌های ارتباطی، تأسیسات دفاعی و تحول

تاریخی در شهرسازی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. علیرغم تأثیرگذاری شهر نطنز در تحولات فلات مرکزی ایران، پژوهش‌های مرتبط با تاریخ، فرهنگ، معماری و باستان‌شناسی این شهر تاریخی اندک است. اعظم واقفی در کتاب «میراث فرهنگی نطنز» به معرفی آثار نطنز پرداخته است (واقفی، ۱۳۹۶). توسلی، در پژوهشی تحت عنوان «مجموعه بناهای شیخ عبدالصمد در نطنز» این مجموعه مذهبی را معرفی نموده است (توسلی، ۱۳۷۲). شیلا بلر نیز در کتاب «معماری ایلخانی در نطنز» کوشیده تا به‌ویژه مجموعه مزار شیخ عبدالصمد را معرفی نماید (بلر، ۱۳۸۷). همچنین اثر تألیفی بدر تقی‌زاده انصاری با عنوان «نطنز دیروز و امروز» (تقی‌زاده انصاری، ۶۸۳۱) حائز توجه است. در زمینه‌ی مرمت آثار و بافت تاریخی نطنز نیز پژوهشی با عنوان «شناخت و طرح احیای مجموعه مسجد جمعه نطنز - بررسی رابطه دوسویه مسجد جمعه و محله بازار در بافت مرکز شهر (قصبه) نطنز» به انجام رسیده و در آن طرح احیاء مسجد جامع نطنز ارائه گردیده است (ماندگار، ۱۳۹۱).

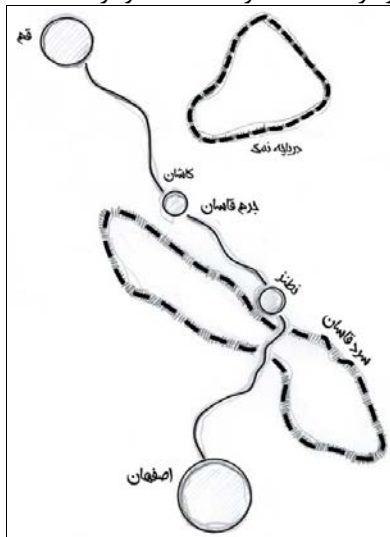
۲. نطنز در منابع مکتوب

منابع مکتوب و به‌ویژه منابع جغرافیایی قرن سوم هجری به بعد از جمله یعقوبی، ابن فقیه، ابن خردادبه، ابن رسته، اصطخری، ابن حوقل، مقدسی، یاقوت حموی و حمدالله مستوفی مستمراً از ناحیه و بلده نطنز نام برده و به توصیف آن پرداخته‌اند؛ اطلاعات منابع مذکور را می‌توان از منظرهای جغرافیا و اقلیم، شبکه‌های ارتباطی و تأسیسات دفاعی دسته‌بندی و به شرح ذیل مورد استفاده قرار داد.

۲-۱. اقلیم و جغرافیای نطنز در منابع تاریخی

واژه نطنز اولین بار در کتاب معجم البلدان حموی و در قرن ۷ هجری مورد استفاده قرار گرفته است (حموی، ۱۳۷۳: ۸ / ۲۹۷)، پیش از آن این ناحیه را ذیل عنوان «سرد قاسان»، ناحیه «کرکس کوه» و «سیاه کوه» معرفی کرده‌اند (لسترنج، ۱۳۶۵: ۲۴۴). آن چنانکه از مکتوبات جغرافی نویسان اسلامی برمی‌آید، منطقه کاشان (قاسان) خود به دو ناحیه سردقاسان و گرم قاسان تقسیم می‌شده است^۴ (یعقوبی، ۱۳۷۴: ۲۷۵). ابن خردادبه در مسالک الممالک به توصیف روستاهای کاشان و نطنز تحت عنوان (رستاق سرد قاسان و جرم (گرم) قاسان) پرداخته است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۴). ابن فقیه ضمن برشمردن رستاق‌های اصفهان، از منطقه نطنز با عنوان «سرد قاسان» نام برده است (ابن فقیه، ۱۹۸۱: ۳۶۲). ابن رسته اصفهانی با معرفی روستاهای اصفهان، همانند یعقوبی به حمدانی‌های ساکن شده در منطقه قاسان اشاره نموده است^۵ (ابن رسته، ۱۳۷۱: ۱۸۲). بر این اساس جرم/گرم قاسان (کاشان گرمسیر) کاشان کنونی و سرد قاسان نطنز است (شکل ۱). پس از یاقوت حموی، حمدالله مستوفی در نزهت‌القلوب از نطنز به نام فعلی آن یاد کرده و آورده است: «... نطنز از اقلیم چهارم است. شهری وسط و قریب سی پاره دیه از توابع آن است. حقوق دیوانی آن ده تومان و دو هزار و پانصد دینار است» (مستوفی، ۱۸۳۱: ۲۱۳). سیدحسن الحسینی در سال ۸۷۵ ه.ق در وقفنامه خود نطنز را چنین معرفی کرده است: «...مدینه نطنز از توابع دارالامان اصفهان» (نسخه اصلی وقفنامه، ۸۵ ه.ق). آمبروسیو کنتارینی^۶ در سال (۱۴۷۴ میلادی - ۸۷۹ قمری) از این شهر گذشته و نام آن را به صورت (نطوس)^۸ ثبت نموده و ایضاً به تعریف محصولات باغی آن پرداخته است (کنتارینی، ۱۳۶۱: ۱۲۹). از قرن دهم هجری با شکل‌گیری امپراتوری صفویه و توسعه روابط خارجی، جهانگردان و سیاحان بسیاری از نطنز بازدید و به معرفی آن پرداخته‌اند. سایکس^۹ در کتاب

ده هزار مایل در ایران ضمن تمجید از محصولات باغی نطنز آورده است: «... در نطنز مسجدی است که گویا سابقاً بسیار زیبا بوده و بعضی از کاشی‌هایی که فعلاً در موزه سوئد کنزینگتون لندن است از دیوارهای آن کنده‌اند این مسجد را در سال ۷۱۵ هجری ساخته‌اند» (سایکس، ۱۳۳۶: ۲۱۱). پردولاماز در زمان شاه سلطان حسین به ایران آمده است در توصیف نطنز چنین می‌نویسد: «زمین آن شنی به نظر می‌رسد ولی از فرط آبی که به فراوانی از کوه می‌آید و آن را آبیاری می‌کند گندم خوب و میوه‌های خوب حاصل می‌دهد.» (پردولاماز، ۱۳۷۰: ۷۷). اوژن اوبن^{۱۱} در کتاب ایران امروز (۱۹۰۶-۱۹۰۷) شرحی از جغرافیا، اقلیم و ساکنان این منطقه ارائه داده است^{۱۲} (اوژن اوبن، ۱۹۳۱: ۲۸۲). استودارت نوشته است: «... نطن شهر در باریکی بین دو تپه واقع است و اطراف آن را دهات کوچک که پر از باغ‌های میوه و درخت است گرفته‌اند...» (استودارت، ۱۳۳۹: ۶۷).

شکل ۱. ترسیم کروکی شماتیک برگرفته از کتاب البلدان، سال ۲۸۷ هجری قمری (نگارندگان)

Fig. 1: Drawing a schematic sketch taken from the book Al-Baladan, 287 AH (authors)

۲-۲. شبکه‌های ارتباطی نطنز

نطنز در نخستین سال‌های ورود اسلام به ایران به جهت واقع شدن در مسیر ری و خراسان از اهمیت بسیاری برخوردار شد، به گونه‌ای جغرافیدانان آن زمان برای تبیین شهرهای واقع شده در مسیر عراق به ری و عراق به خراسان از نطنز نام برده‌اند (ابن رسته، ۱۳۷۱: ۱۹۰، جیهانی، ۱۳۶۸: ۱۵۶؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۴۲؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۲۱). این مسیر به عنوان شاخه فرعی راه ابریشم محسوب شده و شمال و جنوب ایران را ارتباط می‌داده است (ریاضی، ۱۳۸۴: ۵۴). در ادوار بنی‌امیه و بنی‌عباس با افزایش توجهات فرمانروایان اسلامی به شهرهای بزرگ عراق عجم^{۱۳} و خراسان، نطنز در زمره مسیرهای پر رفت‌وآمد قرار گرفت و آورده‌اند که حضرت امام رضا (ع) نیز در راه رفتن به خراسان از این شهر عبور کردند (جعفریان، ۱۳۸۷: ۴۶۷). در قرن سوم هجری ابن رسته در کتاب اعلائیق النفیسه، ضمن شرح منازل اصفهان تا ری و فواصل آنها، از منازل طرق، اصفاهه، دکان، و باد نام برده^{۱۴} که همگی در محدوده نطنز قرار دارند (ابن رسته، ۱۳۷۱: ۲۲۳). ابن خردادبه در کتاب مسالک الممالک ضمن آنکه از منازل اصفهان تا ری نام برده، به منازل انبارز، اضعافه، باد - که در محدوده نطنز قرار دارند نیز اشاره کرده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۴۳). شایان ذکر است که منزل انبارز در متن ابن خردادبه همان طرق در متن ابن رسته است و به نظر می‌رسد منزلگاه دیگری به موازات طرق بوده باشد؛ چراکه هر دو در فاصله پنج فرسخی (۳۰ کیلومتر) منزل دوم قرار داشته‌اند؛ همچنین رباط سنگی نطنز تقریباً در فاصله ۳۰

کیلومتری رباط سلطان و مجاورت طرق امروزی قرار دارد. با توجه به اینکه این رباط از دوره ساسانی تا عصر سلجوقی مورد استفاده بوده (سیرو، ۱۳۷۰: ۱۱۷)، مناسب‌ترین گزینه برای تطابق با مکان انبارز است. این مسیر در دوره ساسانی ماهیت نظامی داشته و با استحکامات دفاعی کوهستان‌های اطراف اصفهان رابطه تنگاتنگی داشته است (کریمیان و احمدی، ۱۳۸۷: ۸۱). در قرن چهارم هجری منازل شاهراه اصفهان - ری با نام دیگری ذکر شده که این اسامی به نوعی قابل تطبیق با منازل یادشده در منابع قرن سوم می‌باشند. در منابع قرن ۵ و ۶ هجری به راه‌های عبوری منطقه اشاره مستقیمی نشده است ولی با توجه به وجود آثار سلجوقی در رباط سنگی، رباط سلطان کماکان مسیر اصفهان به کاشان از طریق نطنز یکی از راه‌های اصلی بوده است. با توجه به ساخت رباط بزرگ در قهرود توسط شرف‌الدین ابوطاهر قمی وزیر سلطان سنجر سلجوقی (منشی کرمانی، ۱۳۶۴: ۶۸)، مسیر اصفهان به کاشان و نواحی شمالی در دوره سلجوقی شاخه دیگری نیز داشته است و آن همان مسیر اصفهان به کاشان از طریق مورچه خورت بوده است. در قرن هشتم (دوره ایلخانی) همان‌گونه که در نزه القلوب حمدالله مستوفی آمده شاهراه ری به اصفهان از نطنز عبور نمی‌کرده است: «... من کاشان الی اصفهان: از کاشان تا دیه قهرود هشت فرسنگ ازو تادیه واسط شش فرسنگ و ازو تا مورچه خورد شش فرسنگ و ازو تا دیه عینی هشت فرسنگ و به راه میانی از اواسط تا سین دوازده فرسنگ اما آبادانی نیست و از سین تا شهر اصفهان چهار فرسنگ جمله باشد...» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۸۴). در دوره صفوی نطنز در مسیر یکی از بزرگ‌ترین شاهراه‌های ارتباطی به سوی پایتخت بود (لاکهارت، ۱۳۸۳: ۴) و اصفهان را به دیگر نقاط کشور مرتبط می‌ساخت (سیرو، ۱۳۷۰: ۱۰). از آنجائی که تجارت و بازرگانی در عهد شاه‌عباس به‌ویژه در اصفهان (پایتخت صفویان)، گسترش چشمگیری پیدا کرد و کاروان‌های تجاری متعددی از کشورها و مناطق مختلف ایران راهی اصفهان می‌شدند که مسیر آنها از این شاهراه ارتباطی می‌گذشت (نراقی، ۱۳۵۲: ۶). از طرفی، به دلیل توجه مردم به اماکن زیارتی به‌ویژه مشهد مقدس و آرامگاه شیخ صفی، عبور و مرور مردم همواره از این مسیر بسیار بود (فیگوروا، ۱۳۶۳: ۷۷). مسیر لشکرکشی شاه‌عباس برای جنگ با عثمانیان نیز از این شاهراه بوده (اطلس تاریخ ایران، ۱۳۸۷: ۱۱۸) و نطنز جزء منازل بود که شاه‌عباس با حشم و خدم خود دائماً به قصد قزوین و دیگر شهرها از جمله مشهد و مازندران از آن عبور می‌کرد (قاضی احمد قمی، ۱۳۸۳: ۹۲۱). آن چنانکه از گزارش سیاحان و جهانگردان برمی‌آید، دوره صفوی مسیر اصفهان و کاشان به نواحی شمالی کشور از طریق از دو شاهراه اصلی صورت می‌پذیرفت. یکی شاهراهی بود که به ترتیب از کاروانسراهای گز، مادرشاه، مورچه خورت، سُه، ونداده، چقاده و قهرود و گبرآباد گذر می‌کرد (شاردن، ۱۳۷۳: ۹۲؛ تارونیه، ۱۳۳۶: ۸۸؛ کاری، ۱۳۴۸: ۶۰) و به خاطر داشتن آب‌وهوای مناسب بیشتر در فصل تابستان مورد استفاده قرار می‌گرفته است (دیولافوا، ۱۳۹۰: ۲۴۶؛ دوبد، ۱۳۸۴: ۲۹)؛ جاده زمستانی از مسیر سردهن، طرق، خفر، خالدآباد، ابوزیدآباد می‌گذشت^{۱۵}. پترو دلواله ضمن توصیف منازل بین اصفهان تا محدوده نطنز، آن را طولانی و بعضاً خشک‌زار معرفی می‌نماید (دلواله، ۸۴۳۱: ۸۲۱). فیگوروا در عهد شاه‌عباس اول از شهرهای کاشان، قم و ساوه گذر کرده، و در منازل راه تا نطنز و کاشان از کاروانسرا و عمارت تاجر آباد (همان تاج‌آباد) نام برده است (فیگوروا، ۳۶۳۱: ۴۳۲). استودارت در دوره شاه‌عباس اول به نطنز سفر کرده نوشته است: «... شب به نطن (نطنز) رسیدیم... سپس به سَردهن (سَردهن) که کاروانسرای در قله تپه بود رسیدیم» (استودارت، ۹۳۳۱: ۷۶). با توجه به این

گسترش چشمگیر تجارت و بازرگانی در دوره صفوی و موجب آن تأمین رفاه و امنیت جاده‌ها و ایجاد کاروانسراها شد (باستانی پاریزی، ۱۳۴۳: ۱۰۶). شاردن در خصوص کاروانسرای صفوی شهر نطنز که در مسیر راه تجاری قرار داشته چنین نگاشته است: «... و مردم نطنز و سوداگران نطنز در آن کاروانسرا فرود می‌آیند و آن کاروانسرا را میر اسماعیل قهوه‌چی در زمان شاه‌عباس بزرگ ساخته است و آنچه کاروانسرا فرود می‌آید سوداگران نطنز فرود می‌آیند. بار ایشان مویز خشک و سنجد خشک و کرباس و مثقانی (مقال) نطنز» (شاردن، ۱۳۷۲/۵: ۴۹۵).

شکل ۲. کتیبه سنگی کاروانسرای کوهاب (تصویر و طرح از نگارندگان)

Fig. 2: Stone inscription of Koohab Caravanserai (image and design by the authors)

در سه طرف بالای سر در تزئیناتی با سنگ مرمر موجود است که وجود دارد که کتیبه قسمت‌های باقی‌مانده از آن چنین نوشته شده است:

«... وسلم ابو مظفر شاه‌عباس الصفوی الحسینی بهادر خان. بنده درگاه شاهی ابولمعالی الشهیر به آقا میر ابن اسدالله ابن علی الحسینی النطنزی توفیق ساختن این بقعه خیر به تاریخ ۱۰۲۹ هجری یافت و به اتمام رسانید و به اهتمام این بنده درگاه علاء الملک امیرکه ثواب آن به روزگار فرخنده آثار عالی حضرت شاهی و بانی...» (شکل ۲).

آدام اولناریوس جهانگرد آلمانی در زمان شاه صفی به ایران سفر کرده و با هیئت همراهش با عبور از شهرهای سلطانیه، قزوین، ساوه، قم و کاشان در تاریخ ۱۰۴۷ ه.ق به اصفهان می‌رسند: «... به شهر کوچک ولی زیبای نطنز رسیدیم و در کاروانسرای بزرگی نرسیده به شهر اقامت گزیدیم این منطقه به سبب وجود آب خوب دارای میوه و درختان انگور بسیار است. روبرو در سمت راست دو کوه بلند با قلعه‌ای تیز قرار داشت که بر فراز قلعه یکی از آنها برجی با رأس صاف و مسطح دیده می‌شد چون خسته و کوفته بودیم، از کوه بالا نرفتیم آنچه را که در زیر می‌خوانید از دفتر خاطرات روزانه ماندلسلو بیرون آورده‌ام و بازگو می‌کنم: «مقابل شهر کوچک و زیبای نطنز کوه سنگی نوکتیزی قرار دارد. چون بر فراز قلعه یکی از آنها برجی دیده می‌شد، من با دو نفر از نوکرانم با این تصور که در آنجا چیز مهمی ببینم، باوجود خطر از کوه بالا رفتیم، من چیزی جز یک برج «شاه‌عباس برای قلعه، (منظور کاروانسرای یاد شده است) برجی برپا کرد (این برج هنوز برپاست)» در آنجا ندیدم که با خشت پخته ساخته شده بود.

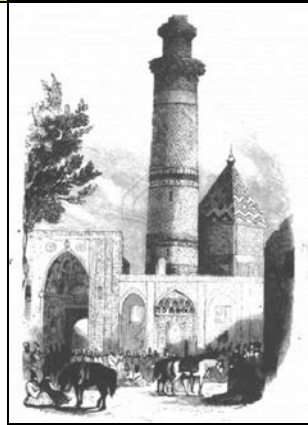

شکل ۳. ترسیمی شماتیک از فضاهای مورد اشاره سفرنامه آدام اولتاریوس در خصوص نطنز: ۱. کاروانسرای کوهاب ۲. گنبدباز ۳. باغات ۴. محدوده قصبه (طرح از نگارندگان)

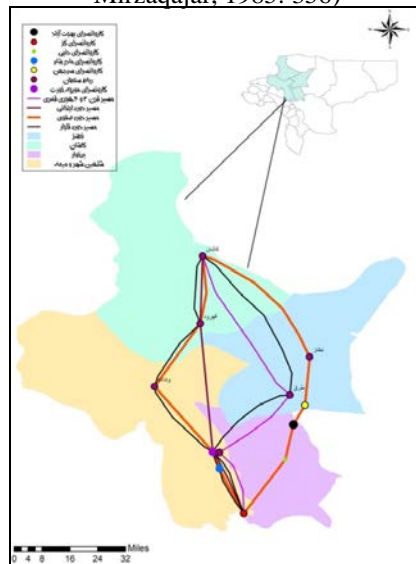
Fig. 3: Schematic drawing of the spaces mentioned in Adam Olearius's travelogue about Natanz: 1. Kohab Caravanserai 2. Gonbadbaz 3. Gardens 4. Qasabeh area (design by the authors)

قسمت پائین برج هشت‌گوش بود که در بالا مدور شده و سقف آن را کاشی آبی‌رنگ پوشانده بود و انسان می‌توانست از آن بالا رود. این برج در قسمت پائین دارای هشت قدم قطر بود و به سبب داشتن تعداد زیادی در و پنجره از بیرون، درون آن دیده می‌شد، بر فراز کوه غیر از این ساختمان چند نوع درخت وجود داشت که من آنها را نمی‌شناختم، از هیچ چیز تعجب نکردم جز زحمتی که برای حمل خشت نیخته از پائین به بالای این کوه سنگی دو تا دور صاف و صعب‌العبور متحمل شده بودند. من سه ساعت فقط برای بالا رفتن صرف کردم و از محلی دیگر که آنجا نیز خالی از خطر نبود پائین آمدم» (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۵۳۵) (شکل ۳). پردولاماز از مسیونرهای ژزوئیت که در پایان پادشاهی شاه سلیمان و آغاز سلطنت شاه سلطان حسین به ایران آمده از این مسیر عبور کرده منازل این مسیر و من جمله نطنز را توصیف نموده است^{۱۴} (پردولاماز، ۱۳۷۰: ۷۸). در دوره قاجار مسافران تهران به اصفهان از دو مسیر عبور می‌کرده‌اند، یکی اصفهان به کاشان از طریق مورچه خورت و قهرود و دیگری از طریق نطنز. جاده دوم عموماً راه زمستانه بود و به دلیل پیچ‌های فراوان و کوه‌های مرتفع (که معمولاً در آن موقع سال پوشیده از برف است) مسافران از آن حذر می‌کردند (دوبد، ۱۳۸۴: ۲۹). برخی از مسافران این دوره حد فاصل کاشان تا رباط سنگی از قسمت‌های از این مسیر عبور کرده آنگاه به جای ادامه مسیر دوره صفوی راه خود را از طریق دهکده طرق و اقامتگاه نظام‌آباد به سوی مورچه‌خورت کج کرده و از آن مسیر استفاده می‌کردند (دالمانی، ۱۳۷۸: ۴۸۹) مادام دیولافوا در این خصوص آورده است: «... دو راه کاروانی کاشان را به عراق متصل می‌کند یکی راه زمستانی که از صحرا به نطین (نطنز) می‌رود. در این محل مسجدی است که سابقاً پوششی از کاشی بسیار زیبا با تالووفلزی داشته است. دیگر راه تابستانی که در فصل باران قابل عبور نیست و به طور ماریپیچ از دامنه کوهسار می‌گذرد و ما آن را اختیار کردیم» (دیولافوا، ۱۳۹۰: ۲۲۷). سیف‌الدوله آورده است: «... از کاشان به اصفهان از دوسه راه عبور و مرور می‌شود، یک راه از نطنز و جوشقان و راه متعارف مشهور آنجا که معبر قوافل است راه قهرود^{۱۷}، خانه‌ها را روی هم می‌سازند هوایش سرد است و یکی از دهات بلوک نطنز است» (محمدمیرزا قاجار، ۱۳۶۴: ۳۵۶) او طرح‌هایی از ابنیه و اماکن نطنز ارائه داده (شکل ۴) که امروزه از منابع قابل استفاده در بازسازی و مرمت این بناها محسوب می‌شوند. در شکل شماره دو تلاش شده تا این مسیرهای ارتباطی بازیابی گردند (شکل ۵).

شکل ۴. طرحی از مسجد جامع نطنز در سفرنامه سیفالدوله (محمد میرزا قاجار، ۱۳۶۴: ۳۵۶)

Fig. 4: A plan of the Natanz Grand Mosque in the travelogue of Saif al-Dawlah (Mohammad Mirzaqajar, 1985: 356)

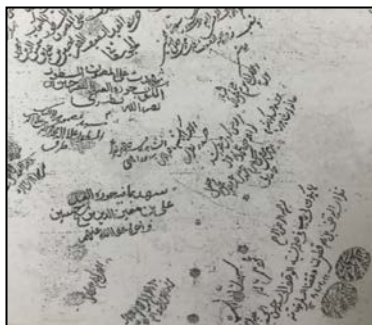
شکل ۵. بازیابی راه ارتباطی اصفهان - ری ادوار اسلامی با اتکا به مندرجات تاریخی (نگارندگان)

Fig. 5: Recovery of Isfahan-Rey communication path of Islamic periods by relying on historical contents (authors)

۳-۲. تأسیسات دفاعی

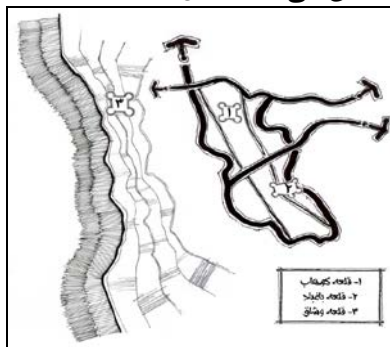
نطنز به جهت برخورداری از جغرافیای طبیعی منحصر به فرد، همانند دشت‌های وسیع و کوه‌های بلند (نظیر کوه کرکس) که در طول حیات شهر به عنوان عامل دفاعی اصلی آن عمل می‌نمود، مورد توجه بوده است. مقدسی کوه کرکس را بلندترین کوه‌های کویر لوت شمرده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱۲۹). اصطخری آورده است: «... کرکس کوه و سیاه کوه^{۱۸} پناهگاه راهزنان بوده، و در یکی از دره‌های کرکس کوه چشمه آبی موسوم به آب بنده است که از شکاف سنگی در میان صخره‌ها بیرون آمده است» (اصطخری، ۱۳۷۱: ۲۱۵). حمدالله مستوفی همچنین کرکس را کوهی مرتفع به حدود شهر نطنز که با هیچ کوه پیوسته نیست دانسته و نوشته است: «... دورش ده فرسنگ است. کوهی سخت بلند است، و از بلندی، کرکس به فرازش نمی‌رسد؛ و بدین دلیل به این نام مشهور است» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۳۱۴). فیگوئروا^{۱۹} آورده است: «... شهر نطنز از مغرب و جنوب به صخره‌های عظیم و از شرق و شمال به کوه‌های کوچک‌تری محدود می‌گردد، شهر از هر طرف محصور در کوهسار است، کوه‌های اطراف نطنز بسیار

خشن و صعب‌العبور است، جز آنکه در برخی نواحی از یکدیگر فاصله می‌گیرند» (فیگروا، ۳۶۳۱: ۲۸۲). دشت‌های اطراف کوه کرکس تا شهر اردستان در دوره صفوی محل تمرینات نظامی ارتش شاه‌عباس بود و این موقعیت نظامی نطنز موجب شد تا حکومت شهر در دست قورچی شمشیر قرار گیرد (فلور، ۱۳۸۷: ۱۳۳). آن‌گونه که از شواهد باستان‌شناسانه برمی‌آید، به روزگار ساسانیان گروهی از اولین تأسیسات دفاعی شهر نطنز بر روی کوه کرکس احداث گردیده‌اند که بقایای آنها هم‌اکنون به نام «قلعه وشاق»^۲ شناخته می‌شود. از دیگر تأسیسات دفاعی دوره ساسانی «قلعه باغباد»^{۱۲} در محله افوشته است که بر اساس وقفنامه موجود (شکل ۶) در دوره تیموری توسط سید حسن الحسینی مشهور به سید واقف وقف گردیده بود. در بخشی از این وقف نامه آمده است: «... احداث نمود از برای یوم لاینفع مال و لابنون از خالص مال خود بر اعالی کوهی که مشرفست بر افوشته، واقع است میان افوشته و موضعی که نام وشوشاد است و آن محل حکم موات است» (وقفنامه سیدحسن واقف ۵۸ ه.ق). در مجموعه ناصری آمده است: «... از آثار قدیم قلعه‌ای دارد که در محله باغباد واقع است در روی تپه بزرگی اتفاق افتاده بالای تپه گنبدی است محل مدفن مرحوم سیدحسن جنت مکان سیدی است جلیل القدر.. قلعه را در اواخر دولت خاقان مغفور نورالله مرفده خراب کردند» (اصفهانی، ۱۲۹۴: ۶۳۹).

شکل ۶. بخشی از وقفنامه سیدحسن الحسینی (نسخه اصلی وقفنامه، ۸۵ ه.ق)

Fig. 6: Part of the endowment letter of Seyyed Hassan Al-Husseini (Original version, 704 AD)
 «قلعه کوهاب» توسط میرابوالمعالی وزیر شاه عباس جهت محافظت از باغ حرم (حرم سلاطین صفوی) ساخته شده و در مجموعه ناصری از تأسیسات دفاعی نطنز چنین آمده است: «... قلعه‌ای ساخته شده از بناهای صفویه شهره به قلعه کوه آب که حال مخروبه شده» (اصفهانی، ۱۳۷۳: ۶۴۴). شکل شماره چهار بازیابی استحکامات دفاعی شهر را نشان می‌دهد (شکل ۷).

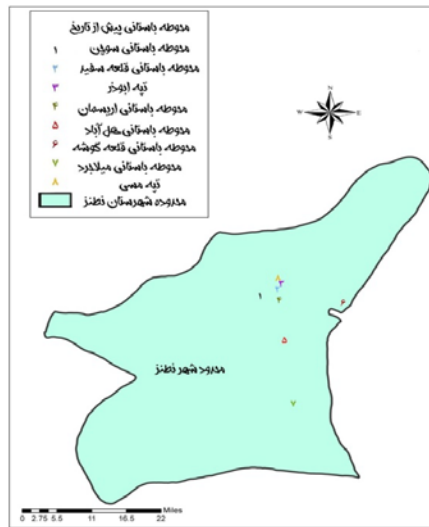

شکل ۷. موقعیت قرارگیری استحکامات دفاعی شهر نطنز (طرح از نگارندگان)

Fig. 7: Location of Natanz city fortifications (design by the authors)

۳. تحولات تاریخی شهر نطنز

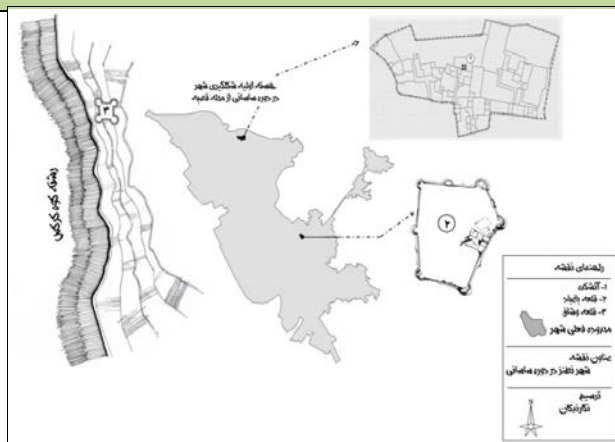
منابع تاریخی اشاره‌ای به شهر نطنز در دوران پیش از تاریخ نکرده‌اند، همچنین مطالعات باستان‌شناسانه منسجمی در قلمرو جغرافیایی شهرستان نطنز به انجام نرسیده است. با این وجود، در این شهرستان هشت محوطه باستانی شناسایی و برخی کاوش گردیده‌اند. آن‌گونه که در شکل شماره ۸ معلوم است، شهر نطنز در موقعیتی کاملاً مرتبط (غرب) با این محوطه‌های پیش از تاریخی قرار دارد؛ بنابراین می‌توان پذیرفت که این شهر بر روی بقایای استقرارگاهی پیش از تاریخی شکل گرفته، توسعه یافته و متحول گشته است.

شکل ۸. جانمایی محوطه‌های پیش از تاریخ شهرستان نطنز (نگارندگان)

Fig. 8: Location of prehistoric sites in Natanz City (Authors)

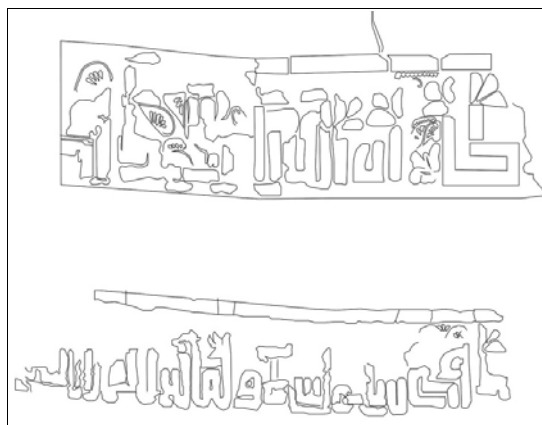
به دلیل فقدان اطلاعات مکتوب مرتبط با ادوار هخامنشی تا ساسانی ناحیه نطنز تنها با اتکا به شواهد باستان‌شناسانه می‌توان در خصوص این دوره‌ها اظهار نظر نمود. وجود بقایای معماری چهارطاقی در محله قصبه و بقایای دژی از عهد ساسانی در محله افوشته^{۲۲} مؤید آن است که به احتمال بسیار نطنز در دوره ساسانیان به عنوان یک شهر فعال بوده است^{۲۳} (شکل ۹). ماکسیم سیرو در خصوص نطنز دوره ساسانی نوشته است: «... این شهر کوچک که در زمان ساسانیان رونقی داشته است» (سیرو، ۱۳۷۰: ۱۱۷). شایان ذکر است که مستوفی در منطقه نطنز از شهری به نام نمیسور نام برده که به اعتقاد او به امر جمشید ساخته شده بود: «... نمیسور را جمشید پیشدادی ساخت و در آن جهت خود قصری عالی کرده بود که آثاری از آن هنوز باقی است و گشتاسب در او آتشیخانه ساخت. نمیسور از اقلیم چهارم است...» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۵۱). از آنجائی که نمیسور قبل از نطنز فعلی تنها شهر این منطقه بوده محتملاً چهارطاقی نطنز همان آتشکده مورد اشاره مستوفی است. آندره گدار در این خصوص می‌گوید: «... با تکیه بر وجود بقایای آتشکده و دژ ساسانی اگر نگوییم که نطنز در عصر ساسانیان اقامتگاه معمول امرا و حکام شهرهای حاشیه کویر بوده، دست کم یکی از بیلاقت آنها بوده است. جای تردید نیست که نطنز برای شهرهای سوزان این منطقه یا برای یکی از آنها در حکم شهر همدان برای پادشاهان هخامنشی و یا شمیران برای تهران عصر حاضر بوده است» (گدار، ۱۳۸۸: ۲۴۴). نکته حائز توجه دیگر آنکه، بر اساس ریشه‌یابی گویش مردم نطنز، محله‌ها و روستاهای این منطقه که به زبان راجی^{۲۴} (گاهی به زبان راستا یا راسته) معروف است سخن می‌گویند (دهقانیان، ۱۳۸۷: ۱۱).

شکل ۹. جانمایی موقعیت شهر نطنز در دوره ساسانی (طرح از نگارندگان)

Fig. 9: Location of the city of Natanz in the Sassanid period (design by the authors)

در دوره عباسیان نطنز به لحاظ داشتن موقعیت کوهستانی و وجود قلعه‌های دفاعی، محل امنی برای فراریان سیاسی بود (امامت کاشانی، ۱۳۷۳: ۱۴)؛ و گروهی از اسماعیلیه نیز در درون قلعه وشاق اقامت داشتند (عتبی، ۱۳۵۷: ۶۷). در قرن چهارم هجری نطنز به عنوان یک ولایت مستقل در اختیار امیران بویی قرار گرفت و در آن جنگ‌های متعددی بر سر دستیابی به قدرت رخ داد (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۷۰۶). قزوینی در قرن دهم هجری ضمن توضیح در خصوص تقسیم ولایات تحت حکمرانی آل بویه، نطنز را از مناطق تحت حکمرانی مؤیدالدوله ابونصر بویه برشمرده است (قزوینی، ۱۳۶۸: ۱۱۸؛ جعفری، ۱۳۸۴: ۱/۳۴). کتیبه ایوان جنوبی مسجد جامع نطنز که تاریخ ساخت آن سال ۳۸۹ ه.ق قابل تطبیق با مسجد دیلمی نائین است بهترین شاهد مبنی بر اقدامات عمرانی آل بویه در این شهر است (قوچانی، ۱۳۶۷: ۲۳۱) (شکل ۱۰).

شکل ۱۰. طرح تزئینات کتیبه ایوان دیلمی مسجد جامع نطنز (طرح از نگارندگان)

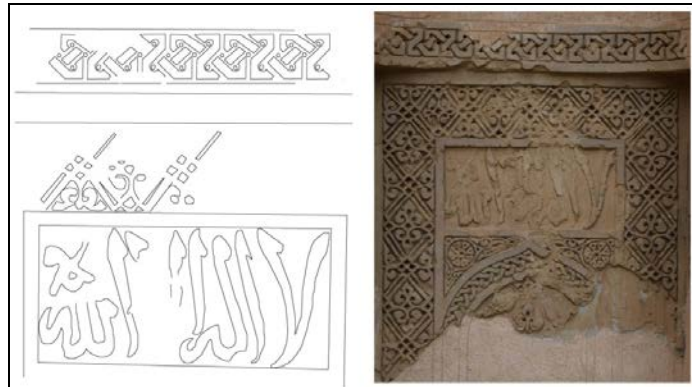
Fig. 10: Inscription design of Deilami porch of Natanz Grand Mosque (design by authors)

آن چنانکه منابع تاریخی گزارش می‌دهند، در قرون پنجم و ششم هجری، شهر نطنز به وسیله حکمرانان محلی اداره می‌شد؛ سلجوقیان قلعه وشاق را عمارت حکومتی و محل جمع‌آوری خزائن دولتی^{۲۵} و گنج‌خانه ملک‌شاه قرار داده بودند (عتبی ۱۳۵۷: ۶۷). متعاقب نابسامانی‌هایی که به واسطه قتل خواجه نظام الملک در دستگاه سلجوقیان به وجود آمد، به دستور حسن صباح تعدادی از اسماعیلیان خود را به قلعه وشاق^{۲۶} در نطنز رسانده، خود را بجای نیروهای ملک‌شاه جا زده و گنج‌های موجود در

آن را تصرف کردند.^{۷۲} از آن زمان با برافروختن آتش بر فراز قلعه در مقابله با سیاه‌کوه سمنان، با یکدیگر ارتباط برقرار می‌نمودند (نراقی، ۳۸۳۱: ۴۹۲). آندره گدار در خصوص آثار این دوره بیان نموده است:

«... اثر شاخص این دوره محراب بسیار زیبای مسجد کوچه میر است که متعلق به عصر سلجوقی است ترکیب کلی این محراب مشابه اکثر محراب‌های عصر سلجوقی و مغول است: دو طاقچه مطبق به همراه کتیبه‌ای گرداگرد آنها تزیینات اسلیمی آن نیز به کارهای دو دوره مغول و سلجوقی شبیه است با این تفاوت که کمی از گچ‌بری عصر مغول ظریف‌تر و خشک‌تر است، به عبارت دیگر از گچ‌بری وسیع و پهن عصر مغول کمی فاصله گرفته است و به محراب مقبره پیر حمزه ابرقو که در قرن ششم هجری ساخته شده نزدیک‌تر است تا محراب مسجد جمعه اصفهان و محراب ایوان مزار پیر بکران نوارهای تزیینی حاشیه محراب نیز با اشکال هندسی خود که بیشتر به قلم‌زنی شبیه است تا گچ‌بری بیشتر سلجوقی است تا مغولی؛ بنابراین موقتاً و با احتمال قریب به یقین، می‌توان این شاهکار هنری را متعلق به عصر سلجوقی بدانیم» (گدار، ۱۳۸۸) (شکل ۱۱).

همچنین گدار اعتقاد دارد شبستان مسجد جامع نطنز که در گذشته از سایر قسمت‌های بنا مجزا بوده است، متعلق به عصر سلجوقی است (همان)

شکل ۱۱. محراب گچ‌بری مسجد کوچه میر (نگارندگان)

Fig. 11: Plaster Tori altar of Mir Alley Mosque (Authors)

در دوران ایلخانان شهر نطنز به جهت موقعیت کوهستانی خود از خرابی‌های ناشی از تاخت و تازهای مغولان محفوظ ماند و تعدادی از عالمان دینی این شهر را مکان امنی برای فعالیت‌های دینی خود یافته و با شاگردان خود به نطنز مهاجرت نمودند (جامی، ۱۳۶۶: ۴۲۸؛ کاشانی نطنزی، ۱۳۲۵: ۱۷) و با حمایت زین‌الدین ماستری نایب سعدالدین ساوجی وزیر اولجایتو شیخ عبدالصمد خانقاهی ایجاد نمود و شاگردان بسیاری پرورش داد^{۲۸}؛ در سال‌های بعد بنای مسجد را نیز به آن اضافه کردند (بلر، ۱۳۸۷: ۳۱). در مدخل مشترک مسجد و مقبره شیخ عبدالصمد کتیبه آجری آن بخط ثلث برجسته بر متن کاشی‌های فیروزه‌ای چنین نوشته شده است:

«... بسم الله الرحمن الرحيم. امر بعمار هذه البقعة الميمونه المباركة صاحب المعظم وزير ممالك العالم مشيد مباني الخيرات المتوسل الى الله بانواع القربات اضعف عباد الله المتفقر الى رحمته و رضوانه خواجه زين الدنيا و الدين شرف الاسلام و المسلمين خليفه بن الحسين بن علي الماستري تقبل الله خيراته و افاض السعادة و الرحمة و المغفرة على اسلافه و ذرياته ثم وقفها خانقاها على الفقرا الصوفيه تقربا الى الله القديم و تبرعا لوجه الكريم بمساعي شمس الدين محمد بن علي النطنزي في سنة خمس و عشرين و سبعمائه» (شکل ۱۲).

شکل ۱۲. کتیبه آجری مجموعه مسجد جامع و مقبره شیخ عبدالصمد (نگارندگان، Blair, 389:1986)

Fig. 12: Brick inscription of the complex of the Grand Mosque and the tomb of Sheikh Abdul Samad (Writers, Blair, 389: 1986)

بر روی یکسری کاشی کاری‌ها امضای حسن بن علی بن بابویه دیده می‌شود که متعلق به ۷۰۷ هجری است و اکنون در موزه آلبرت و متروپولیتن نگهداری می‌شود (Blair, 389:1986) (شکل ۱۳).

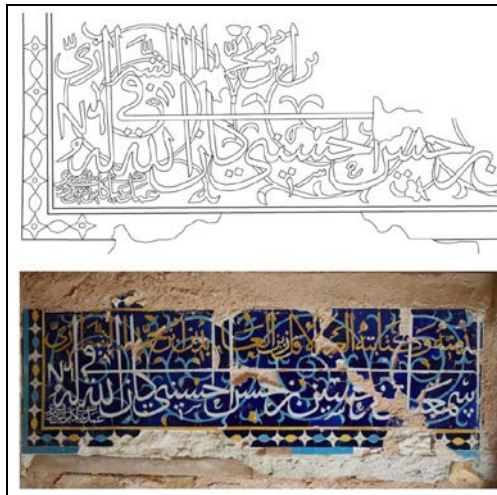

شکل ۱۳. کتیبه و تزئینات مقبره مجموعه شیخ عبدالصمد، در دوره ایلخانی (نگارندگان، Blair, 389:1986)

Fig. 13: Inscriptions and decorations of the tomb of Sheikh Abdul Samad, in the patriarchal period (Writers, Blair, 389: 1986)

در دوره ایلخانی اردستان و زفرقند هم تابع نطنز بوده است زیرا در وقف نامه سید رکن‌الدین محمد قاضی یزدی^{۲۹} فرزند قوام‌الدین محمد بن نظام حسینی مورخ شوال ۷۴۸ ه.ق در بخش رقبات موقوفات بدین موضوع تصریح شده است؛ در مورد کاروانسرای اردستان «... و منها الرباط المبنی فی محروسه اردستان و هی محدوده منجمله ضیاع نطنز»، و در مورد کاروانسرای زفرقند «... الرباط المبنی فی قریه زفرقند المشتهر عند العوام بجو گند و هی من جملة ضیاع نطنز، الواقع ذالک الرباط فی الممر العام»^{۳۰} (افشار، ۱۳۷۵:۳۹۴). در دوران فترت بین مغول و تیمور در سال ۸۷۶ سلطنت ابویزید از طرف سلطان زین‌العابدین پسر و ولی عهد شاه شجاع حاکم نطنز گشت (سمرقندی، ۱۳۷۲: ۵۸۲/۱). بعدها که ابویزید متابعت شاه یحیی (رقیب زین‌العابدین) را پذیرفت، با امیر مظفر کاشی هم داستان شده و جنگی در نطنز روی داد؛ ابویزید شکست خورده به لرستان گریخت (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۳/۳۱۷). در دوران حکومت خاندان قراقویونلو پیر بوداق فرزند جهان‌شاه از شهرهای تحت سیطره خود درخواست مال نمود از جمله صد تومن بر نطنز حواله نمود^{۳۱} (روملو، ۱۳۸۴: ۵۸۴/۱). در زمان حکومت حسنعلی فرزند جهان‌شاه شاه قلی

حاکم نطنز گردید: «... هر شهری را به امیری نامزد کرد بدین تفصیل: قم به شاه حاجی بیگ و اصفهان به دینی بیگ که از برای پسر محمدی ضبط نماید و قزوین به حاجی حسن و نطنز و جرابادقان به شاه قلی مقرر ساخت» (روملو، ۱۳۸۴: ۶۷۸/۲) در این دوره نیز عارف بزرگی به نام سیدحسن الحسینی مشهور به سید واقف در شهر نطنز مجموعه‌ای در محله افوشته ایجاد نمود، از مهم‌ترین آثار این مجموعه خانقاه، خانه سورگاه، شربت خانه، مسجد جامع، حمام، قلعه باغباد و بقعه سید واقف است که کانون رفت‌وآمدها و تبادلات فرهنگی - اجتماعی را تشکیل داده که از سوی شمال و جنوب توسط بلندی‌های منفرد محاط شده‌اند. بقایای کتیبه کاشی‌کاری معرق واقع در حمام^{۳۲} چنین نوشته است: «ذمته و کتابته العبد الاقل زیر العابدین بن محمد الشیرازی، فی ۸۷۶، اسمعیل بن حسین بن حسن الحسینی کان الله له، عمل غیاث کاشی تراش یزدی» (شکل ۱۴). این کتیبه به خط زین‌العابدین شیرازی از خطاطان معروف عصر گورکانی بوده و کاشی‌کاری بنا به دست غیاث کاشی تراش یزدی انجام شده است. در کتیبه نام اسماعیل فرزندزاده سید واقف مندرج و بر طبق کاشی‌کاری‌های موجود به احتمال سال پایان بنا (۸۷۶ ه.ق) است.

شکل ۱۴. کتیبه شربتخانه واقع در حمام افوشته در دوره تیموری (نگارندگان)

Fig. 14: Inscription of the pantry located in the bath of Afoshteh in the Timurid period (authors)
در دوره صفویه نطنز بیش از هر زمان دیگری مورد توجه قرار گرفت و به صورت ولایت مستقلی درآمد که حکام آن مستقیماً از پایتخت تعیین می‌شدند. در زمان شاه اسماعیل اول شخصی با نام ولی بیگ تکلو از دربار برای حکومت نطنز فرستاده شد (قمی، ۱۳۸۳: ۶۵)، مقبره امامزاده شاه سلطان حسین از آثار برجای مانده از نطنز عصر شاه اسماعیل است. در زمان شاه‌طهماسب اول، حکومت نطنز به قورچی شمشیر، شاهرودی بیگ خلیفه واگذار شد (واله، بی تا: ۱۶۵). پس از انتخاب شاهرودی بیگ به این سمت و آمدن او به نطنز منصب خلافت که قبلاً به پدرش تعلق داشت، در سال ۹۸۵ (ه.ق) از طرف سلطان محمد به او داده شد و او به شاهرودی بیگ خلیفه مشهور شد (اسکندریک ترکمان، ۱۳۸۲: ۱۶۲). در این زمان بزرگان بسیاری از نطنز به دربار راه یافتند چون خواجه قاسم نطنزی، از مستوفیان دربار که در تاریخ از خدمات او یادشده (قروینی، ۱۳۸۳: ۲۱۹) و امیر ابوعلی نطنزی به وزارت قورچی منصوب گشت (همان، ۲۱۹-۳۲۵). نطنز در سال‌های نخستین روی کار آمدن شاه‌عباس اوضاع آشفته‌ای داشت، زیرا شاهرودی بیگ در زمان محمد سلطان ۳۰۰۰ نفر از قزلباش‌ها را با خود به نطنز آورده تا در موقع لزوم از آنها در مقابل حملات دشمن استفاده شود. آنها در مدت یک سال ویرانی بسیاری به بار آوردند به

گونه‌ای که قحطی تمام شهر را فرا گرفت و مردم بسیاری از این شهر کوچ کردند. شاه‌عباس شاهرودی را به همراه سپاهیانش به هرات فرستاد و حکومت هرات و ولایات اطراف آنجا را به وی داد و قزلباش‌ها نیز به همراه او از نطنز خارج شدند (افوشته نطنزی، ۱۳۷۳: ۲۰۰). پس از انتقال پایتخت صفویان به اصفهان، نطنز نیز جزء املاک خاصه‌ی شاه‌عباس قرار گرفت^{۳۳} و حاکمانی را از دربار برای اداره‌ی آنجا فرستاد. احداث دو کاخ تاج‌آباد و عباس‌آباد در نطنز و علاقه شاه‌عباس به شکار در (شاردن، ۱۳۷۳: ۷۴۲) موجب شد این شهر^{۳۴} تقریباً به صورت پایتخت تابستانی و مورد علاقه‌ی شاه‌عباس قرار بگیرد و در نتیجه دستور ساخت آثار معماری فراوانی را در نقاط مختلف شهر صادر کند. در زمان شاه‌عباس اگر کسی در نطنز شیعه می‌شد از مالیات معاف می‌گردید^{۳۵}؛ فرمان شاه‌عباس در مسجد جامع نطنز این مطلب آمده است

«...کلاتر و کدخدایان و ریش‌سفیدان الکاء مذکور به حقیقت، اگر سنی در میان شیعیان بوده باشد یا مردم محلی از محال آن سنی باشند، به ایشان تخفیف داده نمی‌شود مستوفیان عظام در دفاتر عمل نمایند و دانسته باشند که اگر پوشیده و پنهانی نموده باشند، در دنیا از ایشان بازخواست خواهد شد و در آخرت در خدمت حضرت امیرالمؤمنین و امام‌المتقین علی بن ابیطالب علیه‌السلام و السلام شرمنده خواهند بود... تحریراً فی شعبان ۱۰۲۴ ه.ق...» (جعفریان، ۱۳۷۹) (شکل ۱۵).

شکل ۱۵. کتیبه فرمان شاه‌عباس صفوی در مسجد جامع نطنز (نگارندگان)

Fig. 15: Inscription of Shah Abbas Safavid decree in Natanz Grand Mosque (authors)

در دوران آغازین حکومت شاه‌عباس دوم، همه امور مملکت به دست محمدبیگ اعتمادالدوله و روحانیت شیعه زیر نظر تعلیمات معنوی محمدتقی مجلسی افتاد. یکی از مهم‌ترین تصمیمات این حلقه، فرمانی بود که در سال ۱۰۶۶ ه.ق، از سوی شاه گرفته شد که به اعتمادالدوله اختیار می‌داد تا یهودیان را به تغییر کیش وادارد (قزوینی، ۱۳۲۹: ۲۱۸). این فرمان نقطه عطفی در سرنوشت یهودیان ایران و به‌ویژه کاشان بود. در اصفهان به اندکی تهدید کارساز شد و برای زر، همه دین را بدادند (لوی، ۱۳۳۹: ۳/ ۳۱۲). پس از آنکه مسلمان‌سازی در اصفهان با موفقیت انجام شد، محمدبیگ به شاه مژده داد که می‌خواهم حکم کنم کلیه یهودیان کشور، یا مسلمان شوند یا از کشور خارج شوند و شاه نیز تأکید کرد که در این کار ظلمی صورت نگیرد.^{۳۶}

بابایی بن لطف ماجرا را چنین شرح می‌دهد:

«... سپهسالار به شهر نطنز که سه هزار یهودی داشت وارد شد و کدخدایان آنها را خواست و خواسته خود را مبنی بر اینکه یا مسلمان شوند یا بدون بردن ثروت و اموال ترک وطن کنند، مطرح کرد یهودیان نطنز در جواب

گفتند که ما تابع یهودیان کاشان هستیم، هر چه آنها گفتند عمل می‌کنیم. سپهسالار آنها را با خود به کاشان برد و با لشکر بسیاری در کنار شهر اردو زد و رئیس و بزرگان جامعه یهود کاشان را احضار کرد ملا مردخای و یهودیان فرصت خواستند نماینده‌ای نزد شاه و محمدبیگ بفرستند و از آنها طلب بخش کنند. سپهسالار نپذیرفت و گفت بهانه‌جویی را کنار بگذارید، من از شاه فرمان دارم که به محض رسیدن به کاشان، همه را مسلمان کنم، ملا مردخای گفت تا پیشوای ما مسلمان نشود، هیچ‌یک چنین نخواهیم کرد. پس ملا العازار را آوردند و امر به گفتن شهادتین کردند اما او در نفی این عمل شروع به سخنرانی کرد و به شماتت سپهسالار پرداخت که یک‌باره سپهسالار و وزیر و شیخ و محتسب و منشی و کلانتر و بزرگان متغیر شدند و سپهسالار بگفتا اشکمش را چاک سازید، سرش چون گوی در میدان نوازید. پس قورچیان، دسته‌ای از لوتیان را بر او تاختند و چوب بسیار بر او زدند و چند بار از هوش رفت و هر بار از قبول سر باز زد پس چون آماده اجرای فرمان قتل شدند، یهودیان از او خواستند تا برای نجات جان خود، اسلام را بپذیرد پس از او، یک به یک نوبت به دیگر ملایان و بزرگان رسید... عید نوروز حاکم به فقرا لباس نو داد و بعد از یک ماه به فرمان شاه به هرکدام یک تومان داد. از این تاریخ به بعد، یهودیان کاشان به گروه‌های مختلف تقسیم شدند: یکی در ظاهر مسلمان و در باطن یهودی، جوانان در حال شادی و پیران در مراعات روز شنبه. کسبه روزهای عید و شنبه دکان‌ها را باز می‌کردند و عده‌ی کمی، مخفیانه به خواندن تورات مشغول بودند» (حیدری و فلاحیان وادقانی، ۱۳۹۶: ۱۰۸).

پردولاماز در زمان پایان پادشاهی شاه سلیمان و آغاز سلطنت شاه سلطان حسین به ایران آمده است در توصیف نطنز چنین می‌نویسد: «... من می‌توانم بگویم که اینجا یک شهر است یا قصبه تعداد زیادی خانه در شیب یک کوه دیده می‌شود که با باغچه‌هایی از یکدیگر جدا شده‌اند... ساکنان آنجا به شگفتی برجی را که توسط شاه‌عباس بر قله کوه ساخته شده است نشان می‌دهند» (پردولاماز، ۱۳۷۰: ۷۷). ماکسیم سیرو در خصوص نطنز دوره صفوی نوشته است:

«... مسجدی دارد که به خاطر مناره‌ها و تزییناتش شهرت یافته است مسجد ساده دیگری هم هست به نام مسجد کوچه میر این محل که شکار خیز است برای حکمرانان صفوی خوشایند بوده و آنها را تشویق کرده که در آن حدود یک شکارگاه که فعلاً از بین رفته بنا کنند. در اینجا نیز یک کاروانسرا بنا کردند که می‌توان تاریخ آن را آخر سلطنت شاه‌عباس اول دانست و یکی از نمونه‌های این نوع ساختمان است» (سیرو، ۱۳۷۰: ۱۱۷).

به روزگار قاجار همچنان حاکم نطنز از پایتخت و از میان مأمورین سرشناس دولت و یا شاهزادگان تعیین می‌گردید^{۳۷}؛ روندی که تا شروع انتخابات دوره دوم مجلس شورای ملی ادامه داشت. در همین زمان به علی همچون تاخت و تازهای پی‌درپی گروه‌هایی که به بهانه استقلال به غارتگری امول مردم می‌پرداختند (همانند حمله نایب حسین کاشی و رجبعلی لر به نطنز) همچنین ناتوانی زعمای وقت و اختلاف دوستگی مردم، مترصدین فرصت‌طلب شهری که در طول حیاتش از استقلال برخوردار بوده را به عنوان بخشی درآورده و ضمیمه کاشان نمودند. در واقع، حسین قلی خان، از رجال عهد ناصرالدین‌شاه، نطنز را یکی از بخش‌های شهرستان کاشان و نیز قصبه مرکزی همین بخش معرفی کرده است (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۲۶: ۵۰۲/۲). در سال ۱۳۳۶ شمسی و با همت شیخ زین‌العابدین انصاری شهر نطنز از کاشان جدا گردید و شهرستان مستقلی شد (اعظم واقفی، ۱۳۹۷: ۴۴/۱).

استقرار حکومت پهلوی در سال‌های آغازین قرن حاضر، سرآغاز تحولاتی است که تحت تأثیر تفکرات خاص پهلوی اول با رویکرد به توسعه برونزا، به صورت همه‌جانبه شهرها و جوامع شهری کشور را در ابعاد اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و فرهنگی متأثر می‌سازد. مهم‌ترین تأثیرات کالبدی این تحولات در عرصه شهرها، احداث نهادها و مؤسسات جدید شهری نظیر بانک‌ها، شهرداری، اداره پست و... همچنین ورود مظاهر مدرنیسم از جمله اتومبیل و به تبع آن خیابان و میدان است که به تدریج نظامی یکسره متفاوت از چارچوب‌های متعارف گذشته را رقم می‌زنند بررسی‌های تاریخی گویای برکنار ماندن نطنز

از تحولات کالبدی ذکرشده در دوره پهلوی اول علیرغم تأسیس شهرداری در این شهر در سال‌های پایانی این دوره هستند. نه ایچی در دوره پهلوی از نطنز گذشته و چنین نوشته است:

«... از میان کاشان گذشتیم و به راه نطنز رفتیم گهگاه راننده کنار قهوه‌خانه‌ای نگه می‌داشت و خستگی درمی‌کردیم. نطنز آبادی کوچکی است و گلابی آن مشهور است ایرانی‌ها مثلی دارند که می‌گوید: (گلابی حکیم سرخانه است) گلابی نطنز میوه‌ای است غنی و پرخاصیت تا نطنز ۳۰۰ کیلومتر از تهران رانده و آمده بودیم می‌بایست ۲۰۰ کیلومتر دیگر برویم تا به اصفهان برسیم از راننده پرسیدم که وضع بنزین ماشین چطور است و او گفت که در نطنز بنزین خواهد گرفت سر راه نطنز به اصفهان شهر و آبادی‌ای نبود از نطنز راه افتادیم و جاده سمت چپ را در پیش گرفتیم» (نه ایچی، ۱۳۸۳: ۹۲).

۴. تحلیل و نتیجه

مطالعاتی که نتایج آن در این نوشتار ارائه گردید روشن ساخت که موقعیت جغرافیای و اقلیمی خاص شهر نطنز در شکل یابی و استمرار حیات آن نقشی کلیدی داشته است. در شهرهای ایرانی، احداث استحکامات دفاعی و برج و بارو به عنوان یکی از زیر ساخت‌های اصلی در احداث و تضمین امنیت ساکنان شهرها مورد توجه بوده است. اگرچه محصور بودن شهر نطنز در رشته کوه‌های کرکس و سیاه کوه احداث این استحکامات را چندان ضروری نمی‌ساخت لیکن به روزگار ساسانیان یکی از تأسیسات دفاعی بر روی یکی از رشته کوه‌های کرکس احداث گردید که در متون از آن به عنوان قلعه وشاق یادشده است. قلعه‌ای که در دوران تاریخی به عنوان قلعه و محل خزائن حکومت مورد استفاده بوده است. در این زمان همچنین قلعه‌ای دیگر (قلعه باغباد) در محله افوشته احداث گردید که تا عهد قاجار مورد استفاده بود است. به علاوه، در دوره صفوی در نزدیکی باغ شاه‌عباس قلعه دیگری به نام قلعه کوهاب ساخته شده که صرفاً جهت محافظت از حرم شاه صفوی بوده است. آن گونه که از متون قرن سوم هجری برمی‌آید، نطنز یکی از منزلگاه‌های مهم شاهراه ری - اصفهان بود است. به روزگار سلجوقیان، با اهمیت یافتن اصفهان به عنوان پایتخت، بر نقش مواصلاتی مسیر اصفهان - کاشان از طریق نطنز افزوده شد؛ اهمیتی که در دوره ایلخانی با توجه به کمرنگ شدن توجه ایلخانان به شهر اصفهان راه نطنز تقریباً از دست رفت. در دوره صفوی و انتخاب مجدد اصفهان به عنوان پایتخت، مسیر ارتباطی از طریق نطنز اهمیتی زائدالوصف یافت و جهانگردان زیادی را به این شهر جلب نمود. با اتکا به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسانه مورد بحث بی‌هیچ تردیدی می‌توان زمان شکل یابی و سابقه سکونت در شهر نطنز را به دوره ساسانیان مرتبط ساخت. آن چنانکه آورده شد، در ادوار تاریخی شهر نطنز به عنوان یک ولایت مستقل بوده لیکن با اتکا به شواهد معماری معرفی شده در این نوشتار، قرن هشتم هجری که با مهاجرت عالمان دینی (به جهت محفوظ بودن نطنز از شر یورش‌ها و خرابی‌ها) و احداث آثار ارزشمند معماری در این توأم بوده را می‌توان نخستین زمان رونق آن در دوران اسلامی به شمار آورد. دوره صفوی نیز نطنز به واسطه آب‌وهوای خوش و شکارگاه‌های مناسب مورد توجه خاص پادشاهان بوده و به عنوان ولایت خاصه شاه‌عباس دیگر شاهان صفوی مورد استفاده بود و بناهای متعددی به امر شاهان صفوی در این منطقه احداث گردید. در دوران قاجار با توجه به اینکه نطنز ضمیمه کاشان گردید از اهمیت آن شهر نیز کاسته شد و شهر در انزوای نسبی قرار گرفت.

پی‌نوشت

۱. در فرهنگ جغرافیایی ایران آمده است هوای این شهرستان به نسبت پست و بلندی زمین متغیر است. قسمت غربی و جنوبی بخش کوهستانی و سردسیر است و قسمت شرقی و شمالی آن دشت شنزار است و هوایی معتدل دارد (رزم‌آرا، ۱۰۵/۲۳۳۱:۳). نواحی شمالی شرقی در مجاورت کویر و طوفان‌های ریگ روان قرار گرفته و از این رهگذر سالیانه متحمل خسارات قابل توجهی می‌شدند (بیات، ۱۳۷۲: ۲۱۴).
۲. این شهرستان بین شهرستان‌های آران و بیدگل و کاشان از شمال، اصفهان از جنوب قرار گرفته و دارای ۵۵ قریه و دو نوع آب‌وهوای مختلف است. وجود رشته‌کوه‌های کرکس به ارتفاع ۳۳۵۰ متر (هنرفر، ۱۳۸۶: ۸)، پایگاه دفاعی مناسبی برای این شهر بوده است. آن چنانکه منابع تاریخی اشاره دارند نطنز در ادوار مختلف و به‌ویژه به روزگار سلجوقیان و صفویه یکی از دو راه اصلی مهم پایتخت، اصفهان، بوده است (قبادیان، ۱۳۸۳: ۴۱). یاقوت نطنز را «بلیده» یعنی شهر کوچکی از نواحی یا توابع اصفهان خوانده‌اند: «... وهی بلده به نواحی اصفهان ظن ان بینهما قریباً من عشرین فرسخاً، شهری از نواحی اصفهان گمان بر این است که فاصله بین آنها بیست فرسخ است» (سمعی ۱۳۴۴: ۵۶۴)؛ «نطنز بفتح اولیه و ثانیه ثم نون ساکنه وزای‌ها، بلیده من اعمال اصفهان بینهما نحو عشرین فرسخاً» (حموی، ۱۳۷۳: ۲۹۷/۸). مؤلف بستان‌السیاحه: «نطنز به فتح نون و طا مؤلف و سکون نون ثانی وزراء منطقه قصبه ایست که در جبال اتفاق افتاده و اطرافش فی‌الجمله گشاده است» (شیروانی ۱۳۱۵: ۵۸۳). واژه نطنز ترکیبی واژه‌های اوستایی «نا» یا «نه» (حرف نفی) و «تنج» به معنی بزرگ و نیرومند بوده است، در مجموع نطن به معنی «شهر نه چندان بزرگ و گسترده» یا «بلیده» «شهری با آب‌های فراوان» می‌باشد و در زبان پهلوی «نطین و نطن» به معنی جای خوش آب‌وهوا و مکانی که از تن آن آب می‌جوشد مشهور بوده که به مرور زمان به نطنز تغییر یافته است (بصیر، ۱۳۹۱: ۱۲۹؛ قربالی، ۱۳۹۲: ۱۳).
۳. نطنز «نَط» (نخ) است (دهخدا، ج ۲۰: ۱۳۳۷).
۴. یعقوبی در شرح روستاهای اصفهان چنین نوشته است: «... روستا سرد قاسان و جرم قاسان. فیهما اشراف من الدهاقین و قوم من العرب من اهل یمن من حمدان و هما الحدیبین عمل اصبهان و قم». یعنی «... از جمله روستاهای اصفهان دو بخش سردسیر و گرمسیر کاشان است که جایگاه آزادمردان والاگهر می‌باشد، و نیز قبیله‌ای تازی نژاد از قوم حمدان اهل یمن در آن نواحی جای گزیده‌اند، و این دو بخش حدفاصل مابین حوزه‌های عمل قم و اصفهان است» (یعقوبی، ۱۳۴۷: ۲۷۵).
۵. «... ولها من الرساتیق... روستاقا سردقاسان و جرم قاسان فیهما اشراف فی الدهاقین و قوم من العرب من اهل یمن من حمدان و هما الحدیبین علی اصبهان و قم....»
۶. یک تومان زر مغولی برابر ده هزار دینار مسکوک طلا یا یکصد هزارتومان در سال ۱۳۴۸ شمسی بوده.
۷. سفیر ونیز در قرن یازدهم میلادی
۸. Nethos
۹. ژنرال، نویسنده و جغرافیدان انگلیسی.
۱۰. این موزه به ویکتوریا آلبرت (Victoria and Albert Museum) تغییر نام داده است.
۱۱. سیاستمدار و دیپلمات فرانسوی در زمان قاجار.
۱۲. او درباره نطنز می‌گوید: «... ولایت نطنز آخرین ناحیه از سه ولایت کوچک که در حاشیه کویر و میان مرکز ایالت اصفهان قرار دارد، اراضی نطنز سرتاسر کناره کوهستان‌های عرضی را فراگرفته‌اند البته این نواحی منطقه پرجمعیتی نیست و تنها هفتاد و دو (۷۲) روستا دارد تمام ساکنان آن ایرانی هستند با ته مانده ضعیفی از اعراب، که همه‌شان سید طباطبائی‌اند و از اصفهان آمده‌اند. از اینجا دهکده‌ها دیگر آن ظاهر آرام و خانه‌های بدون دیوار و حصار آبادی‌های شمال را که در جلگه‌ها و کوهپایه‌ها اغلب از هم جدا و متفرق بودند، ندارد. در این نواحی همه جا دور آبادی‌ها و دهکده‌ها را دیوارهای بلندی کشیده‌اند و دهقانان در پشت آن حصارها، زندگی بسته و دور از نظاری دارند، در این منطقه مطلقاً بیمی از چپاول چادرنشینان در میان نیست چون در دشت‌ها اثر و نشانی از چادرهای سیاه مشاهده نمی‌شود. در جاده‌ی بزرگی که یکی از نبردگاه‌ها بود، اهالی نطنز و اصفهان با مشاهده اولین نشانی‌های قشون متخاصم، در پشت دیوارهای شهر، سنگر می‌گرفتند و به نگهبانی می‌پرداختند. در روستاهای نطنز، مالکیت زمین‌ها در دست زارعین است و مطابق سنت آبا و اجدادی، به‌طور موروثی به آیندگان منتقل می‌گردد. حکومت لایت، به عهده یکی از اشراف جوان که بیست سال بیشتر عمر ندارد سپرده شده است. پدربزرگ وی حسام‌السلطنه فرزند عباس میرزا، فاتح هرات بود. اینک نوه حسام‌السلطنه که یکی از عزیز دردانه‌های شاه متوفی (مظفرالدین‌شاه) بود، لقب پدربزرگش را نیز به ارث برده است. عنایت خاص شاه سابق (مظفرالدین‌شاه) در حق وی، آن‌طور که باید و بشاید، شایستگی‌های ذاتی او را پاداش داده است، چون جاده‌ای در این منطقه نمی‌توان پیدا کرد که از روستایی بگذرد و در تیول وی نباشد» (اوژن اوبن، ۱۳۹۱: ۲۸۲).
۱۳. عراق عجم از غرب به کوه‌های زاگرس و از شمال به کوه‌های البرز منتهی می‌شده؛ کرمانشاه، قم، همدان، ری، قزوین، نطنز، کاشان و تفرش از شهرهای عمده‌ی این ناحیه بوده است (راهر، ۱۳۸۳: ۱۰).
۱۴. ابن رسته این منازل را بدین گونه برشمرده است: «... از اصفهان تا برخوار ۳ فرسخ، از برخوار تا رباط وز ۷ فرسخ، از رباط وز تا طرق ۵ فرسخ، از طرق تا اصفاهه ۶ فرسخ، از اصفاهه تا دکان ۵ فرسخ، از دکان تا باد ۵ فرسخ، از باد تا ابروز ۵ فرسخ، از ابروز تا نوش

آباد ۲ فرسخ، از نوش‌آباد تا وراز ابان ۵ فرسخ، از وراز ابان تا مقطعه ۵ فرسخ، از مقطعه تا قادس ۹ فرسخ، از قادس تا دزاه ۵ فرسخ» (ابن رسته، ۱۳۷۱: ۲۲۳).

۱۵. سیاحان متعددی کاروانسراهای دمبی، بهجت‌آباد (گله کوه)، سردهان و نطنز - که تا به امروز در این مسیر باقی مانده‌اند - را توصیف نموده‌اند (اولئاریوس، ۱۳۶۹: ۱۷۱؛ پیترودلاواله، ۱۳۴۸: ۱۲۸؛ کانف، ۱۳۵۶: ۳۵؛ فیگوروا، ۱۳۶۳: ۲۹۰؛ پردولاماز، ۱۳۷۰: ۷۸).

۱۶. او این منازل را چنین برشمرده است: «... بعد از نطنز کاروانسرای سردهان - که قابل سکونت نبود - کاروانسرای دمبی در فاصله چهارده فرسنگی نطنز، بعد از آن ریش که در فاصله سه فرسنگی اصفهان قرار داشت و از آنجا به اصفهان» (پردولاماز، ۱۳۷۰: ۷۸).
۱۷. این راه در دامنه کوه آبادی ده قهرود واقع است.

۱۸. سیاه کوه سمت قبله ارادان است که به کاشان و نطنز و اردستان می‌روند (میرزا ابراهیم، ۱۳۵۵: ۱۰).

۱۹. (۱۶۱۴ میلادی - ۱۰۱۳ قمری) در زمان شاه‌عباس اول به نطنز سفر کرده است.

۲۰. لسترنج از قلعه وشاق چنین بیان کرده است: «... از عصر ساسانیان در نطنز قلعه کمربت باقی مانده که بعدها به مناسبت نام حاکم محل وشاق نامیده شده است» (لسترنج ۱۳۶۵: ۲۰۹). در دوره صفویه، راهزنی در قلعه وشاق سکونت داشت و کاروان‌های دارای مال التجاره زیاد را مجبور می‌کرد اموال خود را به بالای کوه و داخل قلعه ببرند؛ میرابوالمعالی به دستور شاه‌عباس درصدد دفع این راهزن شد (امیرمظاهری، ۱۳۹۴: ۱۵).

۲۱. این دژ به قلعه باغیاد شهرت دارد، در محله افوشته پیرامون تپه‌ای که آرامگاه سید واقف قرار دارد.

۲۲. واژه باغیاد در واقع همان بغ بت اشکانی است که تیرداد اشکانی پس از پیروزی بر سلوکیان بر خود برگزید و بدین سبب دژ جنگی باغیاد (بغ بت) در سر راه نسا و مرو شاهجان بنیان نهاد و علاوه بر باغیاد در سایر جاهای کشور نیز به ایجاد شهر و دژهای بزرگ همت گماشت (مؤمنی، بی تا: ۱۶). توماس هربرت در زمان شاه‌عباس اول به نطنز سفر کرده چنین نوشته است: «بنا بر روایتی که در ناطان (نطن) شنیدم داریوش آخرین پادشاه دودمان کیانی در این محل قتل خبیانت کاری بسوس باختری گردید» (هربرت، ۱۳۶۰: ۲۱۰). شاید بتوان گفت تیرداد سوم به یادبود داریوش سوم دژ باغیاد را در این مکان بنا کرده است. همچنین در سال ۱۳۲۰ تقی پرتو قطعه زمینی در محله باغیاد را خریداری و موقع خاک‌برداری به چند تدفین و سفال مربوطه به قبل از اسلام برخورد کرده است (واقفی، ۱۳۹۶: ۱۹۶). نگارندگان با بررسی سفال‌ها قدمت‌شان را اوایل دوره ساسانی می‌دانند (بررسی نگارندگان).

۲۳. شهرهای دوره ساسانی حول قلعه‌ای شکل می‌گرفتند و طبقات اجتماعی در مناطق و محلات درون قلعه جای می‌گرفتند و مردم عادی در بیرون از آن زندگی می‌کردند (کریمیان، ۱۳۸۵).

۲۴. مقصود مؤلف از «زبان رایجی» لهجه محلی است که در بعضی از دهات کاشان به لهجه مخصوص تکلم می‌شود مانند آران و نطنز (ضرابی، ۱۳۷۸: ۴۶۳/۱). زبان مردم نطنز یکی از گویش‌های قدیمی زبان پارسی بوده و طی قرون متمادی تغییراتی که در آن حاصل گردیده است (دهقانیان، ۱۳۸۷: ۱۱).

۲۵. ابومنصور شخصی نزد کوتوال قلعه نطنز (نگهبان قلعه نظامی) فرستاده جهت دریافت خزانه پدر خود که در قلعه بود اما کوتوال نطنز در مخالفت درآمده و خزانه علاءالدوله را برای ابومنصور نفرستاد و همراه با برادر کوچک او، ابوحرث مقام محاربه و مقاتله ابومنصور شدند. ابومنصور قلعه را محاصره نموده و ایشان به واسطه قلت آذوقه مضطر شدند و شخصی را نزد طغرل شاه سلجوقی فرستاده تا در دفع ابومنصور به ایشان یاری رساند... پس از وقوع محاربات متعدده میان ایشان مصالحه قرار گرفت به آن شرط که ابومنصور بعضی از خزاین و دقایب علاءالدوله را به او بدهند (تتوی، بی تا: ۳۴۸).

۲۶. حمدالله مستوفی در قرن ۸ هجری نوشته است: «... وشاق قلعه‌ای است در ولایت نطنز... و چون وشاق بر آنجا حاکم شد به وشاق معروف گشت...» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۱۵۱).

۲۷. سید ابی‌الرضا راوندی (ضیاءالدین فضل‌الله) از علمای قرن ششم هجری در قصاید خود راجع به هجوم عساکر ملک سلجوق بن محمد بن ملک‌شاه بحدود کاشان ذکر کرده و اسامی دیه‌های نطنز و کاشان را نام برده است (ضرابی، ۱۳۷۸: ۴۸۵/۱).

۲۸. وصف شیخ عبدالرزاق کاشی از نظر علامه مجلسی: «... او مرید شیخ عبدالصمد نطنزی است و تشیع او اظهار من الشمس است، در کتیبه خانقاه او که قریب سیصد سال است نوشته شده اسامی ائمه اثنی عشر مکتوب است» (جعفریان، ۱۳۷۹: ۶۳۲/۲).

۲۹. سید رکن‌الدین محمد قاضی یزدی فرزند قوام‌الدین محمد بن نظام حسینی از رجال مهم یزد بود. وی برای تأسیسات علمیه و خیریه‌ی خود که در یزد، اصفهان، ابرقو، کازرون، قم، کاشان و نطنز (اردستان و زفرقند) قرار داشته موقوفات بسیاری در سراسر خاک یزد و جز آن وقف کرد اما اکنون از آن همه تأسیسات متعدد و بزرگ، جز بنای مسجد جامع و مسجد محله مصلی عتیق و گنبد مدرسه‌اش در یزد که محل دفن اوست چیز دیگری به جای نمانده است (افشار، ۱۳۷۵: خلاصه مندرجات صفحات ۳۹۰ و ۵۵۸).

۳۰. لازم به ذکر است که سید رکن‌الدین دو قلم از ممر درآمدی که جهت تعمیر و نگهداری این کاروانسرا تعیین کرده، مربوط به نطنز است؛ یکی ۹۶ دینار مقرر و واقف از متوجهت املاک بهاییه نطنز و دیگری ۶۵ دیناری که از متوجهت ضیاع نطنز در قریه

جوشقان به نام متولی ثبت بوده است (افشار، ۱۳۷۵: ۳۹۴). در کتاب آثار ملی اصفهان نیز به هنگام ذکر رباط اردستان بدین موضوع تصریح کرده است: «ابن رباط را سید رکن‌الدین محمد یزدی (متوفی ۵۲۷ه.ق) هنگامی که اردستان و نطنز یک واحد جغرافیایی بود بنا کرد» (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۱۰۳).

۳۱. در احسن‌التواریخ آمده: «... جهان‌شاه پادشاه هر روز ده فرسخ راه را طی کرده و لشکریان جوق جوق اتفاق کرده از یمین و یسار، دو روزه راه می‌رفتند و ولایت را غارت می‌کردند و اسیر و آنچه می‌آوردند. چون به نیشابور رسیدند، پیر بوداق میرزا به عزم شیراز از اردو جدا شد... چون به یزد رسید ابتدا به طغیان و عصیان نمود، مال و ساوری بر شهر ولایت انداخت و به بعضی از ولایت اصفهان مثل روی دشت و نطنز و اردستان داروغه و محصل و برات دار فرستاد و اکابر و اعیان را طلب داشت و صد تومان بر نطنز حواله نمود» (روملو، ۱۳۸۴: ۵۸۴/۱).

۳۲. به نظر می‌رسد کتیبه موجود باقی‌مانده کتیبه مفصلی مربوط به فضایی در فاصله گوشوارهای جنوبی و شرقی بنای است.
۳۳. اصلاحات شاه‌عباس اول (تمرکزگرایی، حذف قزلباش‌ها و استقرار غلامان خاصه) از جمله عواملی بود که موجب رشد املاک خاصه او شد (آژند، ۱۳۷۹: ۲۳۸). شکایت ساکنان یکی از روستاهای نطنز درباره رفتار مستبدانه مأموران مالیاتی، بهانه به دست شاه داد تا کل منطقه نطنز را جزو اراضی خاصه اعلام کند (فلسفی، ۱۳۳۹: ۲۷۲/۳). در عصر شاه‌عباس نطنز به همراه روستاهای اطراف، ملک شخصی شاه شد و بسیاری از درآمدهای حاصله از کشاورزی، مالیات و موقوفات به شاه تعلق گرفت (راهر، ۱۳۸۳: ۱۷۰).

۳۴. به خاطر موقعیت کوهستانی و آب‌وهوای نطنز حیواناتی نظیر بز کوهی، کبک، آهو، کبوتران وحشی و گراز در آن یافت می‌شد.
۳۵. در ذکر وقایع سال ۱۰۱۵ه. ق چنین آمده که شاه‌عباس صادرات محال عراق عجم (اصفهان، یزد، قم، کاشان، ساوه و نطنز) و مازندران را به سید جلال‌الدین حسن صلائی بن میر ابوالفتح حسینی موسوی شهرستانی (از اعیان و اشراف اصفهان، سیدی فاضل و ادیب، در سال ۱۰۱۸ه. ق وفات یافت)، تفویض نموده و مقرر کرد رسیدگی به موقوفات مناطق فوق به عهده صلائی باشد (مهدوی، ج ۲، ۱۳۸۸).

۳۶. در طول تاریخ سو استفاده مالی، مهم‌ترین انگیزه فشار برای تغییر دین از سوی حکومت‌مداران بوده و اعمال محمد بیگ از تعصب دینی‌اش سرچشمه می‌گرفت تا آنجا که به تازه مسلمانان، مبلغی پاداش می‌داد و از جزیه نیز معافشان می‌کرد (مورین، ۱۳۸۴: ۷۳).
۳۷. میرزا فرج‌الله خان سرهنگ حکمران نطنز (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲/۲) میرزا محمدتقی حکمران نطنز (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۲/۳) (۲۱۴۶/۳).

منابع

- آژند، یعقوب، (۱۳۷۹)، *تاریخ/ایران دوره تیموریان*، تهران، جامی.
- ابن حوقل، محمد بن حوقل، (۱۳۶۶)، *صورة الارض*، ترجمه و توضیح جعفر شعر، ج ۲، تهران، امیرکبیر.
- ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمن بن محمد، (۱۳۶۳)، *تاریخ/ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات.
- ابن رسته، احمد ابن عمر، (۱۳۷۱)، *الاعلاق النفیسه*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران، امیرکبیر.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم، (۱۳۷۱)، *مسالك ممالک*، ترجمه سعید خاک رند، تهران، میراث ملل.
- ابن فقیه همدانی، (۱۹۸۱)، *البلدان*، ترجمه علی مسعودی، تهران، دانشگاه تهران.
- استودارت، رابرت، (۱۳۳۹)، *سفرنامه استودارت*، مصحح سردنيس راس، ترجمه احمد توکلی، تهران، فرهنگ ایران زمین.
- اسکندریک ترکمان، (۱۳۸۲)، *تاریخ عالم آرای عباسی*، تصحیح ایرج افشار، تهران، امیرکبیر.
- اصفهانی، محمد مهدی بن محمد رضا، (۱۳۷۳)، *نصف جهان فی تعریف اصفهان*، تصحیح منوچهر ستوده، تهران، علمی و فرهنگی.
- اصفهانی، حسین بن محمد ابراهیم خان، (۱۲۹۲)، *مجموعه ناصری*، نسخه خطی، دانشگاه تهران.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی، (۱۳۷۱)، *مسالك الممالک*، به اهتمام ایرج افشار، تهران، علمی و فرهنگی.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن بن علی، (۱۳۶۳)، *تاریخ منتظم ناصری*، ج ۲ و ۳، تهران، دنیای کتاب.
- افشار، ایرج، (۱۳۷۵)، *یادگاری‌های یزد*، تهران، انجمن آثار و مفاخر ملی ایران.
- افوشته‌ای نطنزی، محمود، (۱۳۷۳)، *نقاوة الآثار فی ذکر الاخیار*، تصحیح احسان اشرافی، تهران، علمی و فرهنگی.
- امامت کاشانی، مهدی، (۱۳۷۳)، *تذکره امام زادگاه آقا علی عباس*، قم، نی.
- امیر مظاهری، غلامرضا، (۱۳۹۴)، *قلعه و شاه مروری بر آثار و وقایع تاریخی شهر نطنز*، تهران، پارس پیدورا.
- اولتاریوس، آدام، (۱۳۶۹)، *سفرنامه اولتاریوس (بخش ایران)*، ترجمه احمد بهپور، تهران، ابتکار.
- اعظم واقفی، حسین، (۱۳۹۶)، *میراث فرهنگی نطنز، آثار و اسناد تاریخی*، آداب و رسوم، ج ۱، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

- اوین اوژن، (۱۳۹۱)، *ایران امروز*، ترجمه علی‌اصغر سعیدی، تهران، نقش جهان.
- اوگاستس دوید، کلمنت، (۱۳۸۴)، *سفرنامه لرستان و خوزستان*، ترجمه محمدحسین آریا، تهران، علمی و فرهنگی.
- ئه ایچی اینووه، (۱۳۸۳)، *ایران و من؛ خاطره‌ها و یادداشتهای نه اینجی اینووه ژاپنی*، ترجمه هاشم رجب زاده، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- بلر، شیلا، (۱۳۸۷)، *معماری ایلیخانی در نطنز*، ترجمه ولی کاووسی، تهران، فرهنگستان هنر ایران.
- بصیر، زهره، (۱۳۹۱)، «مطالعه ساختار و آسیب‌شناسی و ارائه طرح حفاظت و مرمت درب چوبی مسجد (خانقاه) شیخ عبدالصمد - نورالدین در نطنز (متعلق به قرن هشتم ه.ق)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.
- باستانی، پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۴۳)، *سیاست و اقتصاد عصر صفویه*، تهران، بنگاه مطبوعاتی صفی‌علیشاه.
- بیات، عزیزالله، (۱۳۷۲)، *کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران*، تهران، امیرکبیر.
- پردولاماز، (۱۳۷۰)، *گزارش سفرنامه پردولاماز از شماخیه به اصفهان، نامه‌های شگفت‌انگیز کشیشان فرانسوی در دوران صفوی و افشاری*، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران، موسسه علمی اندیشه جوان.
- تارونیه، ژان بانسیست، (۱۳۳۶)، *سفرنامه تارونیه*، ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح حمید شیروانی، ج ۲، تهران، کتابخانه سنایی.
- توسلی، حمیدرضا، (۱۳۷۲)، «مجموعه بناهای شیخ عبدالصمد در نطنز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- تتوی، احمد بن نصرالله، (بی‌تا)، *تاریخ الفی*، بی‌جا.
- تقی‌زاده انصاری، بدر، (۱۳۸۶)، *نطنز دیروز امروز فردا*، کرج، مؤلف (تقی‌زاده انصاری).
- جبهانی، ابوالقاسم بن احمد، (۱۳۶۸)، *اشکال العالم*، ترجمه علی بن عبدالسلام کاتب، با مقدمه و تعلیقات فیروز منصوری، تهران، شرکت به نشر.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۷)، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه*، قم، انصاریان.
- جعفریان، رسول، (۱۳۷۹)، *صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست*، ج ۲، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- جمعی از نویسندگان، (۱۳۸۷)، *اطلس تاریخ ایران*، تهران، سازمان نقشه‌برداری کشور.
- جامی، عبدالرحمن، (۱۳۶۶)، *نفحات الانس*، تهران، سعدی.
- جعفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۴)، *تاریخ یزد*، ج ۱، تهران، علمی فرهنگی.
- حموی، یاقوت، ۱۳۷۳، *معجم البلدان*، ج ۸، ترجمه علی‌نقی منزوی، تهران، میراث فرهنگی.
- حیدری، حسین و فلاحیان وادقانی، علی، (۱۳۹۶)، «سیمای اجتماعی یهودیان کاشان در دوره صفوی»، *پژوهش‌نامه کاشان*، ش ۱۱، صص ۱۰۴-۱۲۱.
- خواندمیر، غیث‌الدین بن همام‌الدین، (۱۳۸۰)، *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر*، ج ۳، ترجمه محمددبیر سیاقی، مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران، خیام.
- دلاواله، پیتر، (۱۳۴۸)، *سفرنامه پیتر دلاواله*، ترجمه شعاع‌الدین شفا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- دالمانی، هانری‌رنه، (۱۳۷۸)، *سفرنامه از خوزستان تا بختیاری*، ترجمه غلامرضا سمیعی، ج ۲، تهران، طاووس.
- دهقانیان، عباس، (۱۳۸۷)، *فرهنگ جامع زبان و گویش نطنز*، تهران، پرشکوه.
- دیولافوا، ژان، (۱۳۹۰)، *سفرنامه مادام دیولافوا*، ترجمه همایون فره‌وشی، تهران، دنیای کتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۳۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، دانشگاه تهران.
- راهر برن، کلاوس میثائیل، (۱۳۸۳)، *نظام ایالات در دوره صفویه*، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ریاضی، محمدرضا، (۱۳۸۴)، «جاده ابریشم: شکل‌گیری و پیشینه»، *مجله اثر*، ش ۲، صص ۴۸-۵۴.
- رزم‌آرا، حسینعلی، (۱۳۳۲)، *فرهنگ جغرافیایی ایران*، ج ۳، تهران، سازمان جغرافیایی ارتش.
- روملو، حسن، (۱۳۸۴)، *احسن‌التواریخ*، ترجمه عبدالحسین نوایی، تهران، اساطیر.

- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم، (۱۳۵۲)، *آثار ملی اصفهان*، تهران، انجمن آثار و مفاخر ملی ایران.
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۷۰)، *راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها*، ترجمه مهدی مشایخی، تهران، سازمان ملی حفاظت آثار باستانی.
- سایکس، پرسی مولزورث، (۱۳۳۶)، *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار میل در ایران*، ترجمه حسین سعادت نوری، تهران، ابن‌سینا.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، (۱۳۴۴)، *الانساب*، قم، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌بیت.
- سید حسن الحسینی، مشهور به سیدحسن واقف، *وقفنامه حسن واقف ۱۸۵ ه.ق*، نسخه اصلی، متولیان.
- سمرقندی، عبدالرزاق بن اسحاق، (۱۳۷۲)، *مطلع سعدین و مجمع بحرین*، ج ۱، مصحح محمد شفیع، گردآورنده عبدالحسین نوایی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- شیروانی، زین‌العابدین بن اسکندر، (۱۳۱۵)، *بستان‌السیاحه*، تهران، افست.
- شاردن، ژان، (۱۳۷۳)، *سیاحتنامه شاردن*، ترجمه محمد عباسی، ج ۳، تهران، امیرکبیر.
- شاردن، ژان، (۱۳۷۲)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمایی، ج ۵، تهران، توس.
- ضرابی، عبدالرحیم بن محمدابراهیم، (۱۳۷۸)، *تاریخ کاشان*، ج ۱، تهران، فرهنگ ایران.
- عتبی، محمد بن عبدالجبار، (۱۳۵۷)، *تاریخ یمنی*، تهران، علمی فرهنگی.
- فیگوئروا، دن گارسیا دسیلوا، (۱۳۶۳)، *سفرنامه فیگوئروا*، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران، نشر نو.
- فلور، ویلم، (۱۳۸۷)، *دیوان و قشون در عصر صفوی*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران، آگه.
- فلسفی، نصراله، (۱۳۳۹)، *زندگانی شاه‌عباس اول*، ج ۳، تهران، کتاب کیهان.
- قاجار، محمد میرزا، (۱۳۶۴)، *سفرنامه سیف‌الدوله*، تصحیح علی‌اکبر خداپرست، تهران، نشر نی.
- قبادیان، وحید، (۱۳۸۳)، *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*، تهران، دانشگاه تهران.
- قزوینی، وحید، (۱۳۸۳)، *جهان‌آرای عباسی*، به تصحیح سعید میر محمدصادق، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- قزوینی، یحیی بن عبداللطیف، (۱۳۸۶)، *لب التواریخ*، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قزوینی، محمد ظاهر، (۱۳۲۹)، *عباس‌نامه*، اراک، بی‌نا.
- قربالی، الهه، (۱۳۹۲)، *بناهای تاریخی نطنز در عصر شاه‌عباس اول صفوی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه الزهرا.
- قاضی احمد قمی، (۱۳۸۳)، *خلاصه‌التواریخ*، ترجمه احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- قوچانی، عبدالله، شیرازی، باقر، (۱۳۶۷)، «بررسی کتیبه‌های تاریخی مجموعه نطنز و مسجد جامع نائین»، *مجله اثر*، ش ۲۶ و ۲۷، صص ۱۳۲-۱۴۲.
- کاتف، قدت آفاناس پویچ، (۱۳۵۶)، *سفرنامه کاتف*، ترجمه محمدصادق همایونفر، تهران، کتابخانه ملی ایران.
- کاری، جملی، (۱۳۴۸)، *سفرنامه جملی کاری*، ترجمه عباس نخجوانی و عبدالعلی کارونگ، تبریز، اداره فرهنگ و هنر آذربایجان شرقی.
- کریمیان، حسن و عباسعلی احمدی، (۱۳۸۷)، «تعیین کاربری و گاهنگاری، کاخ - قلعه شاهدژ اصفهان با استناد به نتایج حفاریات باستان‌شناسانه»، *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، دوره ۵۹، صص ۷۹-۱۱۰.
- کریمیان، حسن، (۱۳۸۵)، «هویت کالبدی و بصری شهرهای ساسانیان»، در *مجموعه مقالات اولین کنگره بین‌المللی تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، بم، سازمان میراث فرهنگی کشور، ج ۵، صص ۵-۶.
- کنتارینی، آمبروسیو، (۱۳۶۱)، *سفرنامه کنتارینی*، ترجمه قدرت الله روشنی، تهران، امیرکبیر.
- کاشانی نطنزی، عزالدین محمود، (۱۳۲۵)، *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه*، تهران، سنایی.
- گدار، آندره، (۱۳۸۸)، *آثار ایران*، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، پژوهش‌های استان قدس رضوی.
- لاکهارت، لارنس، (۱۳۸۳)، *سلسله صفویه*، ترجمه اسماعیل دولتشاهی، تهران، علمی و فرهنگی.
- لسترنج، گای، (۱۳۶۵)، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفانی، تهران، علمی و فرهنگی.
- لوی، حبیب، (۱۳۳۹)، *تاریخ یهود ایران*، تهران، کتابخانه بروخیم.

ماندگاری، حمیدرضا، (۱۳۹۱)، «شناخت و طرح احیای مجموعه مسجد جمعه نطنز - بررسی رابطه دوسویه مسجد و محله بازار در بافت مرکز شهر (قصبه) نطنز»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد در تاریخی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.

مستوفی، حمدالله، (۱۳۸۱)، *نزهة القلوب*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران، حدیث امروز.
منشی کرمانی، ناصرالدین، (۱۳۶۴)، *نسائم الاسحار من لطائف الاخبار در تاریخ وزراء*، به تصحیح میر جلال‌الدین حسینی ارموی، تهران، اطلاعات.

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه دکتر علی‌نقی منزوی، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان.

مؤمنی، حسن، (بی‌تا)، «جشن باغباد»، *مهنامه زاندارمری کل کشور*، س ۱۹، ش ۲۱۹، صص ۳۱ - ۶۱.
میرزا ابراهیم، (۱۳۵۵)، *سفرنامه استرآباد و مازندران و گیلان*، گردآورنده مسعود گلزاری، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
مورین، ورا. بی، (۱۳۸۴)، «صفویه» *فرزندان استر*، به کوشش هومن سرشار، ترجمه مهرناز نصریه، تهران، کارنگ.
مهدوی، مصلح‌الدین، (۱۳۸۸)، *اعلام اصفهان*، تصحیح و تدوین غلامرضا نصرالهی، ج ۲، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

نراقی، حسن، (۱۳۸۳)، *آثار تاریخی شهرستان‌های نطنز و کاشان*، تهران، آثار و مفاخر فرهنگی.
نراقی، حسن، (۱۳۵۲)، «جلوه‌های تمدن هخامنشی در آثار عهد صفویه»، *مجله هنر و مردم*، س ۱۱، ش ۱۲۷.
نظام‌السلطنه مافی، حسین قلی، (۱۳۶۲)، *خاطرات و اسناد حسین قلی خان*، تهران، تاریخ ایران.
واله، محمدیوسف، (بی‌تا)، *خلدبرین*، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران، دکتر محمود افشار.
هربرت، توماس، (۱۳۶۰)، *سفر به ایران*، ترجمه سرویلیام فورستر، تهران، بنگاه نشر و ترجمه.
هنرفر، لطف‌الله، (۱۳۸۶)، *اصفهان*، ج ۱، تهران، علمی فرهنگی.
یعقوبی، ابن واضح احمد، (۱۳۴۷)، *تاریخ یعقوبی*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر.

- Azam V, H. 2017. *Natanz Cultural Heritage, Historical Works and Documents*, Customs. Vol 1. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [in Persian].
- Aubin, E. 2012. *Iran Today*. Translate by: Ali Asghar Saeedi. Tehran: Naghsh Jahan. [in Persian].
- Ataba, M. bin Abdul Jabbar. 1978. *Yemeni history*. Tehran: cultural science. [in Persian].
- Augsaddobd, C. 2005. *Lorestan and Khuzestan Travelogue*. Translate by: Mohammad Hussein Aria. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].
- Afoshtei N, M. 1994. *Naqawa al-Athar fi Zikr al-Akhyar*. By: Ehsan Ishraqi. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].
- Azhand, Y. 2000. *History of Iran during the Timurid period*. Tehran: Jami. [in Persian].
- Amir Mazaheri, G. 2015. *Vesha Castle, a review of historical monuments and events in Natanz*. Tehran: Pars Pidora. [in Persian].
- A group of authors. 2008. *Atlas of Iranian History*. Tehran: Iran Mapping Organization. [in Persian].
- Afshar, I. 1996. *Yazd Memoirs*. Tehran: Association of National Works and Honors of Iran. [in Persian].
- Blair, S. 2008. *Ilkhanid architecture in Natanz*. Translate by: Vali Kavousi. Tehran: Iranian Academy of Arts. [in Persian].
- Bastani Parizi, M. 1964. *Politics and Economy of the Safavid Era*. Tehran: Safi Alisha Press Company. [in Persian].
- Bayat, A. 1993. *Generalities of Natural and Historical Geography of Iran*. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Basir, Z. 2012. *Study of structure and pathology and presentation of protection and restoration plan of the wooden door of Sheikh Abdolsamad-Nooruddin mosque (monastery) in Natanz (belongs to the eighth century AH)*. M.A Thesis. Islamic Azad University, Branch Central Tehran. [in Persian].

- Chardin, J. 1994. *Chardin travelogue*. translate by: Mohammad Abbasi. Vol 3. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Chardin, J. 1993. *Chardin's travelogue*. Translate by: Iqbal Yaghmaei. Vol 5. Tehran: Toos. [in Persian].
- Delavaleh, P. 1969. *Travelogue of Pietro Delavaleh*. translate by: Shoaeddin Shafa. Tehran: book translation and publishing company. [in Persian].
- Dalmani, H. 1999. *Travelogue from Khuzestan to Bakhtiari*. translate by: Gholamreza Samiei, Vol 2. Tehran: Tavous. [in Persian].
- Dehghanian, A. 2008. *Comprehensive Culture of Language and Dialect of Natanz*. Tehran: glorious. [in Persian].
- Diolafova, J. 2011. *Madame Diolafova's travelogue*. translate by: Homayoun Fareh vashi. Tehran: Book World. [in Persian].
- Dehkhoda, A. 1958. *Dehkhoda Dictionary*, Tehran: University of Tehran. [in Persian].
- Etemad Al-Saltanah, M. Hassan Ibn Ali. 1984. *Tarikh Montazem Naseri*. vols 2 and 3. Tehran: World of Books. [in Persian].
- Figuroa. 1984. *Dan Garcia Desilova, Travelogue of Figuroa*. translate by: Gholamreza Samiei. Tehran: Publication No. [in Persian].
- Floor, W. 2008. *Divan and the army in the Safavid era*. Translate by: Kazem Firoozmand. Tehran: agah. [in Persian].
- Falsafi, N. 1960. *Life of Shah Abbas Aval*. vol 3. Tehran: Kayhan book. [in Persian].
- Figuroa, D. 1984. *Travelogue of Figuroa*, translate by: Gholamreza Samiei, Tehran: Publication No. [in Persian].
- Godard, A. 2009. *Iranian works*. translate by: Abolhassan Sarvaghad Moghadam. Mashhad: Research of Quds Razavi province. [in Persian].
- Ghorbali, E. 2013. *Natanz Monuments in the Era of Shah Abbas I Safavid*. M.A Thesis. Al-Zahra University. [in Persian].
- Herbert, T. 1982. *Trip to Iran*. Translate by: Sir William Forster. Tehran: Publishing and Translation Company. [in Persian].
- Honarfar, L. 2008. *Isfahan*, vol 1. Tehran: Scientific and cultural publication. [in Persian].
- Hamavi, Y. 1994. *Mojam al baladan*. Vol 8. Translate by: Ali Naghi Manzavi. Tehran: Cultural Heritage. [in Persian].
- Hamedani, I. Faqih. 1981. *Al-Baldan*. Translate by: Ali Masoudi. Tehran: University of Tehran [in Persian].
- Heidari, H. Fallahian Wadghani. A. 2017. *The Social Image of the Jews of Kashan in the Safavid Period*. Pazhouhesh nameh Kashan. 11. 104-121. [in Persian].
- Ibn Hawql, M. 1987. Surah Al-Ard. Translate by: Jafar Shear. vol 2. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Ibn Khaldun, A. Abdul Rahman bin Muhammad. 1984. *History of Ibn Khaldun*. Translate by: Abdul Mohammad Ayati. Tehran: Institute of Studies and Research. [in Persian].
- Ibn Rustah, A. Ibn Umar. 1992. *Al-Alaq Al-Nafisa*. Translate by: Hossein Qara Chanloo. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Ibn Khordadbeh, A. 1992. *Masalak al-Malak*. Translate by: Saeed Khakrand. Tehran: Miras Melal. [in Persian].
- Isfahani, H. Ibn Mohammad Ibrahim Khan. 1913. *Naseri Collection*, Manuscript. Tehran: University of Tehran. [in Persian].
- Isfahani, M. bin Mohammad Reza, 1994. *Half the world in the definition of Isfahan*. By: Manouchehr Sotoudeh. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].
- Istakhri, A. Ishaq Ibrahim bin Mohammad Farsi. 1992. *Masalak al-Mamalak*. By: Iraj Afshar. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].
- Imamate of Kashani, M. 1994. *Tazkereh Imamzadehgan Agha Ali Abbas*. Qom: Ney. [in Persian].
- Inoue, A. 2004. *Iran and me; Memoirs and Notes of a Japanese Inju*. Translate by: Hashem Rajabzadeh. Tehran: Cultural Research Office. [in Persian].

- Jayhani, A. Ibn Ahmad. 1989. *Ashkal Al Alam*. translate by: Ali Ibn Abdul Salam Katib. Tehran: publishing company. [in Persian].
- Jafarian, R. 2008. *The intellectual and political life of Shiite Imams*. Qom: Ansarian. [in Persian].
- Jafarian, R. 2000. *Safavid in the field of religion, culture and politics*. Vol 2. Qom: Research Institute and University. [in Persian].
- Jami, A. 1987. *Nafhat Alans*. Tehran: Saadi. [in Persian].
- Jafari, J. Ibn Mohammad. 2005. *History of Yazd*. Vol 1. Tehran: Scientific and Cultural . [in Persian].
- Katef, Gh. 1977. *Katef Travelogue*. translate by: Mohammad Sadegh Homayounfar. Tehran: National Library of Iran. [in Persian].
- Kari, J. 1969. *Jami Kari travelogue*, translate by: Abbas Nakhjavani and Abdul Ali Karung. Tabriz: East Azerbaijan Culture and Art Department. [in Persian].
- Kontarini, A. 1982. *Kontarini travelogue*. translate by: Ghodratolah Roshani. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Kashani Natanzi, I. al-Din Mahmoud. 1946. *Mesbah al-Hedayeh and Muftah al-Kifaya*. Tehran: Sanai. [in Persian].
- Karimian, H. Ahmadi, A. 2008. *Determination of land use and chronology, Isfahan Shahid Castle-Castle based on the results of archaeological excavations*. Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran. 59. 79-110. [in Persian].
- Karimian, H. 2006. *Physical and Visual Identity of Sassanid Cities*. in Proceedings of the First International Congress on the History of Architecture and Urbanism of Iran, Bam: Cultural Heritage Organization. Vol 5. 5-6. [in Persian].
- Khwand Mir, Gh. al-Din ibn Hammam al-Din. 2001. *History of Habib al-Sir in the news of human beings*. vol 3. translate by: Mohammad Dabir Siyaghi. Tehran: Khayyam. [in Persian].
- Lockhart, L. 2004. *Safavid Dynasty*. Translate by: Ismail Dolatshahi. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].
- Lustering, G. 1986. *Historical Geography of the Eastern Caliphate*. Translate by: Mahmud Erfani. Tehran: scientific and cultural. [in Persian].
- Levy, H. 1960. *Jewish History of Iran*. Tehran: Brokheim Library. [in Persian].
- Mostofi, H. 2002. *Nozha al-Qulub*. by Mohammad Dabir Siyaghi. Tehran: Hadis Emrooz. [in Persian].
- Moghaddasi, A. Abdullah Mohammad Ibn Ahmad. 1982. *Ahsan Al-Taqasim Fi Maarefa Al-Aqalim*. Translate by: Ali Naghi Monzavi. Tehran: Authors and Translators Company. [in Persian].
- Mirza Ebrahim. 1976. *Travelogue of Astarabad, Mazandaran and Gilan*. compiled by Massoud Golzari. Tehran: Iranian Culture Foundation. [in Persian].
- Maureen, V. B. 2005. *"Safavid" of Esther's children*. by Hooman Sarshar. Translate by: Mehrnaz Nasrieh. Tehran: Karang. [in Persian].
- Monshi Kermani, N. 1985. *Nasaim al-Ashar men Lata'im al-Akhbar in the history of ministers*. By: Mir Jalal al Din Hosseini Armavi. Tehran: Etelaat. [in Persian].
- Mahdavi, M. 2009. *Isfahan announcement*. By: GHolamreza Nasrollahi. vol 2. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization. [in Persian].
- Momeni, H. undated. *Jashn Baghbad*. Gendarmerie Magazine of the whole country. 19(219).31-61. [in Persian].
- Mandegari, H. 2012. *Recognition and revival plan of the Natanz Friday Mosque complex - a study of the two-way relationship between the mosque and the bazaar neighborhood in the city center (town) of Natanz*. M.A Thesis. Islamic Azad University, Central Tehran Branch. [in Persian].
- Naraghi, H. 1973. *Manifestations of Achaemenid civilization in the works of the Safavid era*. Journal of Art and People. 11 (127). [in Persian].

- Naraghi, H. 2005. *Historical monuments of Natanz and Kashan*. Tehran: cultural monuments and celebrities. [in Persian].
- Nizam al-Saltanah Mafi, H. 1984. *Memoirs and documents of Hossein Gholi Khan*. Tehran: History of Iran. [in Persian].
- Olearius, A. 1990. *Olearius Travelogue (Iranian section)*. Translate by: Ahmad Behpour. Tehran: Ebtekar. [in Persian].
- Pardolamaz. 1991. *Pardolamaz's travelogue report from Shamakhi to Isfahan, Amazing letters of French priests during the Safavid and Afshari eras*. Translate by: Bahram Fareh vashi. Tehran: Young Thought Scientific Institute. [in Persian].
- Qajar, M. 1985. *Seif al-Dawla travelogue*. by: Ali Akbar Khodaparast. Tehran: Ney Publishing. [in Persian].
- Ghobadian, V. 2004. *Climatic study of traditional Iranian buildings*. Tehran: University of Tehran. [in Persian].
- Qazvini, Y. bin Abdul Latif. 2007. *Lab al-Tawarikh*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. [in Persian].
- Qazvini, M. T. 1950. *Abbas nameh*. Arak: anonymous. [in Persian].
- Qomi, Judge A. 2004. *Summary of Chronicles*. translate by: Ehsan Ishraqi. Tehran: University of Tehran. [in Persian].
- Quchani, A. Shirazi. B. 1988. *Study of historical inscriptions of the Natanz complex and the Nain Mosque*. Athar. 26 – 27.132-142. [in Persian].
- Qazvini, V. 2004, *Jahan Arai Abbasi*. By: Saeed Mir Mohammad Sadegh. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian].
- Raher Bern, K. 2004. *The system of states in the Safavid period*. translate by: Kikavous Jahandari. Tehran: book translation and publishing company. [in Persian].
- Razmara, H. 1953. *Geographical Culture of Iran*. Vol 3. Tehran: Geographical Organization of the Army. [in Persian].
- Romlu, H. 2005. *Ahsan Al-Tawarikh*. translate by: Abdolhossein Navai, Tehran: Asatir. [in Persian].
- Riyazi, M. 2005. *Jadeh Abrisham: Formation and Background*. Athar. 2. 48-54. [in Persian].
- Rafiei Mehrabadi, A. 1973. *National Works of Isfahan*. Tehran: National Works and Honors Association of Iran. [in Persian].
- Siro, M. 1991. *Ancient roads in Isfahan and related buildings*. translate by: Mehdi Mashayekhi. Tehran: National Organization for the Protection of Antiquities. [in Persian].
- Sykes, P. 1957. *General Percy Sykes's Travelogue or Ten Thousand Miles in Iran*. translate by: Hossein Saadat Nouri. Tehran: Ibn Sina. [in Persian].
- Samani, A. Ibn Mohammad. 1965. *Ansab*. Qom: Ahl al-Bayt Research and Publication Institute. [in Persian].
- Sayyid Hassan al-Husseini. known as Sayyid Hassan Waqif. *endowment letter of Hassan Waqif 85 H.GH*. Original version, trustees. [in Persian].
- Shirvani, Z. al-Abedin bin Iskandar. 1936. *Bostan al-Siyaha*. Tehran: offset. [in Persian].
- Sheila, B. 1986, *A Medieval Persian Builder*, The Journal of the Society of Architectural Historians, 45, 4, 389-395.
- Stoddart, R., 1960. *Stoddart Travelogue*. By: Sardnis Ross, translate by: Ahmad Tavakoli. Tehran: Farhang Iran Zamin. [in Persian].
- Samarkandi, A. Ibn Ishaq. 1993. *Informed Saadin and the Bahrain Assembly*. vol 1. By: Mohammad Shafi, compiled by: Abdul Hussein Nawai, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian].
- Turkman, I. 2003. *History of the Abbasid world*. By: Iraj Afshar. Tehran: Amirkabir. [in Persian].
- Taronieh, J B. 1957. *Taronieh Travelogue*. translate by: Abu Trab Nouri. By: Hamid Shirvani, Vol 2, Tehran: Sanai Library. [in Persian].
- Tatavyi, A. Ibn Nasrallah. Un dated. *al-Tarfi history*. placeless. [in Persian].

- Taghizadeh Ansari, B. 2007. *Natanz Yesterday, Today, Tomorrow*. Karaj: Author (Taghizadeh Ansari). [in Persian].
- Tavassoli, H. 1993. *Collection of Sheikh Abdul Samad Buildings in Natanz*. M.A Thesis. Tarbiat Modares University. [in Persian].
- Valeh, M. No date. *Khaldabrin*.by: Mirhashem Mohaddes. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar. [in Persian].
- Yaghoubi, I. 1969. *Yaghoubi History*. Tehran: Translation and Publishing Company. [in Persian].
- Zarabi, A. Ibn Mohammad Ibrahim. 1999. *History of Kashan*. Vol 1. Tehran: Iranian Culture. [in Persian].

